

Академія наук Української РЄР
Інститут історії

ISSN 0135-2202

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІТЧИЗНЯНА
ІСТОРІЯ

ВИПУСК 15

1989

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Засновано в 1975 р.

ВИПУСК 15

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1989

Г з Г к тм суспільно-тм,

визвольної війни Українсько[^] ^о дуб[^] ^ у тм^у тмспл в"п^р
суспільно-політичної думки та формування денних' засал бпя[^]нструуються основні те^{«іі}
Для суспільствознавців викля Ju, „[^] |деиних. заса Д братського руху на Україні
Усіх, хто цікавиться історію У тм и тм студентш ГуманітаР»<< Факультетів вузів Жителів,

ВЕННО^с пїтГчЄсГїїа[^]и^{тм}ГГр^{тм} ГпТоГлТ соціально^нек^номического и общест-
истории Древнерусского государс^{тм} эволюции Социальной г СТАТЬЯХ Р а — Р - а ю т с я шпрось,
пре^ст^вяства и городского сословия ост^тщается ?[^] структуры феодального общества -
ются основные тенденции общественно-поГтчес[^] ГГн з Также р^ек^нструир^у.
братского движения на Украине политической мысли и формирование идейных основ
всех, Г и т е Г е с Г е « т о р тм У ^ и н и ы и студентов факультетов вузов, учителей,

Головна редакційна колегія

ю, ю а Э Э ^ Щ Щ Г О Б Е Ш . Н . С , С О Х А Н Ь Д * / т м ° * < > е . і . м . м е л ь н и к о в а
(зап С = к головного редактора),

Редакційна колегія випуску

В. А. СМОЛШ (відповідальний редактор,
О. І. ГУРЖІЙ, М. Ф. КОТЛЯР,
У. І. ТОЛОЧКО (відповідальний секретар)
Ф. П. ШЕВЧЕНКО

Адреса Головної редколегії

252601 Київ 1, вул. Кірова, 4
Інститут історії АН УРСР
Тел. 228 12 34

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії АН УРСР

Редакція історичної літератури

Редактор Н. О. Черкаська

, 0503020300-448
~M22T(04j^89 БЗ-10-2-89
ISBN 5-12-001877-7

© Видавництво «Наукова думка», 1989

В. М. Ричка

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ
І ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Утворення Давньоруської держави з центром у Києві — закономірний наслідок внутрішньої соціально-економічної і політичної еволюції східних слов'ян. Головним історичним центром формування давньоруської державності було, як відомо, Середнє Подніпров'я — область, що в економічному, соціальному і політичному розвитку випереджала інші регіони. В кінці VIII — на початку IX ст. тут склалося ранньодержавне утворення «Руська земля», що й стало тим територіально-політичним ядром, навколо якого відбувалося об'єднання східного слов'янства в єдину державу.

Формування відносно єдиної Давньоруської держави було складним і довготривалим процесом. Його внутрішній зміст визначав об'єктивний, розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, а його зовнішні ознаки виявлялися насамперед у прагненні київського державотворчого осередку до підкорення своїй владі окремих східнослов'янських племінних союзів і племінних княжінь. Джерела, що відбивають події кінця IX — більшої частини X ст., повідомляють, зокрема, про «примучення» і обкладення даниною племінних союзів древлян, сіверян, радимичів, уличів та ін.¹ Однак племінні княжіння східних слов'ян тоді ще зберігали певну автономію. Вони сплачували Києву данину і залучалися як союзники до участі у зовнішньополітичних акціях Русі². Центральна влада ще не була в змозі обмежити прерогативи місцевої знаті, яка поступово феодалізувалася. В містах, центрах племінних княжінь, сиділи місцеві князі, які знаходились у васальній залежності від Києва. Київські правителі Олег, Ігор та Святослав змушені були рахуватися з військовою силою, на яку спиралася влада племінних князів. Ось чому від імені цього «княжя» вони укладають угоди з Візантією, вирішують інші міжнародні питання³. Київська держава була тоді лише «політичною асоціацією "світлих і великих" князів, що перебували "під рукою" у великого князя»⁴.

Структура державної влади почала змінюватися в останній чверті X ст. Влада великого князя поступово централізувалася, і Київська Русь ставала ранньофеодальною монархією. Власне, поняття єдиновладдя з'являється спершу за Ярополка. «Повість временних літ» під 977 р. сповіщає, що після того, як у військовій сутичці поблизу древлянського міста Вручого (Овруча) загинув один із братів Ярополка Олег Святославич, а інший брат — новгородський князь Володимир «убоявся бежа за море ... Ярополк посадики своя посади в Новгороді, и бе володея един в Руси»⁵. Проте Ярополк недовго утримував за собою великокнязівський стіл — до 980 р. Літописна стаття під 980 р. повідомлює про активні воєнні дії Володимира, який за допомогою загонів варягів-найманців оволодів тоді Новгородом, Полоцьком, а потім виступив проти Ярополка і захопив давньоруську столицю. «И нача княжити ... в Києве един»⁶.

Зміни у структурі державної влади, що виявлялися у зростанні економічної і політичної могутності великого князя, концентрації його влади, стали-

ся, звісно, не відразу. Вони були підготовлені всім попереднім ходом економічного і соціального розвитку Київської Русі. Протягом X ст. значного піднесення набуло землеробство, відбулися якісні зрушення у розвитку ремесла, позавилася торгівля. Водночас удосконалювалися засоби присвоєння правлячою верхівкою Русі частини додаткового продукту. Так, зокрема, в період правління Ольги (945—962) в Київській державі було запроваджено більш суворий порядок збирання данини, встановлено певні місця для її збору і зберігання¹. Країна вкривалася густою сіткою міст, що були осередками ремесла і торгівлі, центром зосередження апарату державно-адміністративного управління. Ранньофеодальне місто з характерними для нього соціально-економічними функціями підривало родоплемінний поділ і значно впливало на формування відносно єдиної державної території Київської Русі.

Важливі соціальні наслідки мала започаткована Святославом Ігоревичем у 970 р. і розвинута його сином Володимиром практика заміни окремих племінних князів своїми намісниками. Посадництво відповідало потребам об'єднаної політики Рюриковичів, сприяло інтеграції служилої і місцевої знаті, що феодалізувалася⁸. Більш кардинальними заходами, спрямованими на обмеження прав племінних князів, було їх усунення від влади, а то й фізичне знищення. Процеси феодалізації і централізації країни розвивалися в єдиному руслі і були тісно переплетені.

Зрушення, що сталися в соціально-економічному і політичному житті країни, неминуче вимагали змін в ідеології. Не випадково однією з перших ідеологічних акцій, втілених у життя урядом Володимира Святославича, була модернізація язичницьких культів давніх слов'ян. Як повідомляє літописець, Володимир, утвердившись у Києві, «постави кумири на холму вне двора теремного: Перуна древяна, а главу его сребрену, а ус злат, и Хорса, Дажьбога, и Стрибога, и Симарьгла и Мокошь. И жряху им, наричюще я боги»⁹. Уніфікація і об'єднання язичницьких культів на основі традиційних вірувань¹⁰ східних слов'ян диктувалися необхідністю згуртування племінних союзів під владою великого князя київського. В цій реформі уряд намагався втілити перетворення влади великого князя київського в єдину державу, що поширювалася в межах Руської землі¹⁰. У створенні пантеону язичницьких богів відбулися, таким чином, зміни в структурі державної влади Київської Русі та феодалізація давньоруського суспільства.

Прийняття прадавніх язичницьких культів давніх слов'ян, породжених в умовах первіснообщинного ладу, до нових форм економічного й суспільно-політичного життя, однак, не могло задовольнити потреби ранньофеодального суспільства і його держави. Язичництво вже не відповідало соціальним та й політичним вимогам і претензіям класу феодалів, що невпинно зростав. Потрібні були інші, більш дійові форми його ідеологічного забезпечення. Тільки монотеїзм міг сприяти зміцненню нових соціальних порядків, влади великого князя. У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою видатного французького медієвіста М. Блока, який наголошував на тому, що у феодальному суспільстві «функція духовних інституцій була самою необхідною»¹¹.

Пошуки нових форм ідеологічного забезпечення привілейованого становища суспільної верхівки Русі, утвердження її влади над масою залежного населення призвели до офіційного запровадження в кінці X ст. християнства за візантійським взірцем як державної релігії давньоруського феодального суспільства. Пристосоване до потреб антагоністичних класових формацій середньовіччя християнство освячувало існуючі суспільні порядки, виправдовувало соціальну нерівність, феодальну систему гноблення і експлуатації, сприяло зміцненню авторитету великокнязівської влади. У Візантійській імперії на відміну від західноєвропейського світу, де влада папи римського була необмеженою (германський імператор мав йому коритися), церква та її функціонери сприяли зміцненню імператорської влади. У Візантії імператор стояв над патріархом. Як зауважив К. Маркс, «... головна риса, якою відрізняється православ'я від інших різновидностей християнства, це — те саме ототожнення держави і церкви, громадянського і церковного життя ... В Росії спостерігається таке саме ототожнення, хоча, на протилегу тому, що було у Візантії, церква

перетворена в просте знаряддя держави, в інструмент гноблення всередині країни і Загарбань поза межами її»¹². Запровадження християнства за візантійським взірцем відповідало системі політичного устрою Київської Русі, що була відносно єдиною ранньофеодальною монархією.

Невдовзі після запровадження християнства на Русі в Києві створюється митрополича кафедра * що була осередком церковної організації Давньоруської держави. Митрополія формально підпорядковувалася Константинопольській патріархії, що, однак, ні в чому не обмежувало суверенітету великого князя. У внутрішньому житті київська митрополія, спираючись на князівську владу і феодальний клас, проводила самостійну церковно-адміністративну політику, влаштовуючи єпископські кафедри і призначаючи на них сановників¹³. Перші єпископії в Київській Русі були поставлені в Новгороді і в Білгороді поблизу Києва. В наступні роки правління Володимира Святославича і за Ярослава Мудрого єпископії були засновані у Полоцьку, Тмутаракані, Юр'їзі і в деяких інших містах.

Важливо підкреслити, що шляхи формування державно-адміністративного устрою і організаційної структури церкви в основному збігалися. Єпископські кафедри засновуються переважно у великих містах, центрах земель, де сидять намісники великого князя. Під 988 р. літопис сповіщає про посадження Володимиром Святославичем своїх синів намісниками у важливі політичні центри Русі: «И посады Вышеслава в Новегороде, а Изяслава Полотьске, а Святополка Турове, а Ярослав Ростове. Умершу же старейшему Вышаславу Новегороде посаднша Ярослава Новегороде, а Бориса Ростове, а Глеба Муроме, Святослава Деревех, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокани»¹⁴. У період правління у Києві Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.) його сини-намісники правили у Новгороді, Турові й Володимирі на Волині¹⁰. Так відходила в минуле стара, започаткована ще в родоплемінну епоху система управління землями місцевою знаттю. Пізніше, з утворенням осібних земель і князівств, дублювання церковною організацією державно-адміністративного поділу Київської Русі буде простежуватися особливо чітко.

У наведеному зиче переліку міст кидається у вічі відсутність посадників великого князя і єпископських кафедр у Чернігові і Переяславі — головних центрах давньої «Руської землі». Ми бачимо, що єпископії були влаштовані у другорядних її містах — Білгороді і Юр'їві. Це пояснюється тим, що до середини XI ст. «Руська земля» зберігала територіальну і політичну цілісність, повністю підкорюючись київському князю. Більше того, організація білгородської і юр'ївської єпископій у безпосередній близькості від Києва свідчить певною мірою про централізацію цієї території, управління якою також знаходилося у руках великого князя¹⁶. Таким чином, церква перебувала у тісній залежності від великокнязівської влади. Не церковна організація справляла визначальний вплив на структуру державної влади, а навпаки — державна структура, що склалася на Русі задовго до влаштування церковної організації, визначала форми і шляхи розвитку останньої¹⁷.

Пристосовуючись до конкретно-історичних умов ранньосередньовічної Русі, православна церква будувала свою організацію за феодально-ієрархічним зразком, наслідуючи в загальних рисах структуру державного устрою Київської Русі. Розглядаючи місце римсько-католицької церкви у феодальному суспільстві за доби раннього середньовіччя, Ф. Енгельс зауважував, що церква була великим центром феодальної системи: «Вона оточила феодальний лад ореолом божественної благодаті. Свою власну ієрархію вона встановила за феодальним зразком...»¹⁸ У період існування відносно єдиної державної структури Русі (до середини XI ст.) у країні функціонували єдина митрополія (яка об'єднувала кілька єпископій), що відповідало рівню суспільно-політичного і економічного розвитку Давньої Русі, її єдиновладній формі правління з системою намісників у великих містах.

* Обґрунтування точки зору про влаштування митрополії у Києві в кінці X ст. детально розглянуто Я. М. Шаповим (Див.: Шапов Я. Н. Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X — XII в. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985.— М., 1986.— С. 58—60).

Очевидно, церква тоді ще не мала постійних, власних джерел прибутків. У ранньофеодальний період історії Давньоруської держави головною формою матеріального забезпечення церкви була десятина. Її встановлення київським князем Володимиром Святославичем фіксується джерелами в кінці X ст. Так, в одній з давніх редакцій «Устава князя Володимира о десятинах, судах и людях церковних» зазначається, що зі спорудженням у кінці X ст. в Києві соборного храму Богородиці Десятинної князь «дах ей десятину по всей земли Русьстей ис княжения в соборную церковь от всего княжа суда десятую векшу, а не торгу десятую неделю, а из домов на всяко лето от всякого стада и от всякого жита чюдному Спасу и чюдней его матери»¹⁹. Церкві у Давній Русі, таким чином, було надано право отримувати десятю частину прибутків, що поступали від князівських данини, суду і мита. Десятина була формою розподілу феодальної ренти між світською і державною владою²⁰. Отримання частини феодальних прибутків, однак, не дає підстав кваліфікувати церкву як феодального землевласника, адже вона ще не мала права довільно й необмежено розпоряджатися землями й залежними селянами, що було неодмінною умовою належності до класу феодальних землевласників. Отже, церква просто «кормилася» за рахунок держави. В умовах ранньофеодального суспільства на Русі, коли пануючою формою феодальної власності була держава, церква ще не мала постійних власних джерел прибутків. У джерелах згадуються «вклади», «приноси», «уроки», якими забезпечували церкву великий київський князь і феодали. Вони наділяли її храми, що споруджувалися у містах і селах Русі, дорогочінними ювелірними виробами з золота і срібла, грошима. Система поземельних відносин ранньофеодальної Русі і притаманна їй соціально-політична структура визначали шляхи розвитку і форми матеріального забезпечення церковної організації.

Подальший суспільно-економічний розвиток країни, зокрема піднесення землеробства, ремесла і торгівлі, обумовлював зміни в системі її соціальної та політичної структури. В другій половині XI — XII ст. спостерігається поживлення процесів формування землеволодіння князів і бояр, збільшується кількість міст, посилюється їх роль як осередків земельної концентрації. Розвиток великого землеволодіння, як вказував Ф. Енгельс, обумовлював зміни і в адміністративно-територіальному устрої феодальних країн середньовічного світу²¹. В цей час визначались основні рубежі давньоруських земель-князівств, колективним сюзереном у межах яких виступала місцева феодальна верхівка. Перерозподіл земельної власності, послаблення економічної і політичної могутності центральної влади призводить до ствердження в кінці XI — XII ст. поліцентричної форми державної влади²².

Зміни в державному устрою Київської Русі, в свою чергу, викликали еволюцію структури релігійної організації. Церква вигідно скористалася з соціально-політичної ситуації, що склалася у країні по смерті Ярослава Мудрого 1054 р. Тоді на великокнязівському столі у Києві утвердився його старший син Ізяслав. Святослав і Всеволод Ярославичі посіли князівські столи відповідно у Чернігові та Переяславі²³. Цей «триумвірат» Ярославичів був своєрідною формою державного устрою, за якого верховна влада належала групі князів-родичів, пов'язаних між собою васально-ієрархічними відносинами. Територіальна єдність давньої «Руської землі» була порушена. Політичне відокремлення Чернігівщини і Переяславщини призвело до влаштування у «стольних градах» цих князівств осібних (правда, тимчасових) митрополій²⁴. Однак невдовзі триумвірат Ярославичів розпався. І коли 1078 р. після смерті Святослава великокнязівський стіл посідає Всеволод Ярославич («прииме власть руськую всю») ²⁵, церковне управління знову концентрується в руках підвладного йому київського митрополита. Як бачимо, церква чутливо реагувала на найменші зміни у структурі державної влади.

Подальший соціально-економічний розвиток Київської Русі, зокрема утвердження розвинутих феодальних відносин, які базувалися на вотчинному землеволодінні, викликав поживлення суспільно-політичного життя на місцях, де в межах феодальних земель-князівств зміцнювалася влада окремих корпорацій великих земельних власників. 1097 року в Любечі було закріплено

перерозподіл власності на користь місцевих князів: «Кождо да держить отчину свою»²⁷.

Як наслідок утвердження нової форми державної влади в столицях давньоруських князівств влаштовуються єпископські кафедри, що були ідеологічною опорою місцевого земельного нобілетету. В XII — на початку XIII ст. нові єпископії з'явилися у Смоленську, Рязані, Турові, Галичі, Перемишлі та в деяких інших центрах²⁸. Кількість єпископій руської церкви домонгольського часу була тотожна кількості феодальних земель і князівств Давньоруської держави того періоду. Організована на феодальних засадах церковна організація і за доби феодальної роздробленості дублювала феодально-ієрархічну структуру Давньої Русі. Як зазначав Ф. Енгельс, «в середні віки, в тій самій мірі, в якій розвивався феодалізм, християнство набирало вигляду відповідної йому релігії з відповідною феодальною ієрархією»²⁹. Слід відзначити, що формування церковної організації у Київській Русі не йшло по шляху сліпого наслідування іноземним зразкам, а випливало з місцевих умов соціально-економічного і політичного життя.

В умовах децентралізації країни, посилення економічної і політичної могутності окремих давньоруських князівств відчутнішими ставали тенденції і до роздроблення церковної влади. Характерною у цьому відношенні була церковно-політична боротьба, яку у 60-х роках XII ст. розгорнув володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський. Як показав М. М. Воронін, князь активно, щоправда безуспішно, домагався створення автокефальної єпископії, яка б безпосередньо підпорядковувалася константинопольському патріарху³⁰. У визначенні кінцевої мети цієї боротьби, гадаємо, важко погодитися з М. М. Вороніним, який стверджував, що ця боротьба була засобом досягнення церковної незалежності не Володимира від Києва, а всієї Русі від Константинополя. Спроба влаштування у Володимирі-на-Клязьмі автокефальної митрополії, на наш погляд, була здійснена Андрієм Боголюбським з метою протиставити її київській, що було викликано посиленням процесів феодальної роздробленості.

З усіх єпископських кафедр, що існували в Київській Русі, тільки новгородській пощастило отримати титул архієпископії. В середині 60-х років XII ст. за новгородським владикою було офіційно визнано право архієпископського сану: «...повелено бысть владыце архиепископство митрополитомъ»³¹. Започаткування новгородської архієпископії було наслідком альянсу місцевої феодальної верхівки з церковними ієрархами³². Особливе становище новгородських ієрархів у системі організаційної структури руської православної церкви відповідало олігархічно-республіканському устрою феодального Новгорода.

Зі зміною структури державної влади і зміцненням церковної організації відбувалась еволюція в системі економічного забезпечення останньої. В кінці XI ст. виникає церковне землеволодіння, що зростало спочатку переважно за рахунок боярських надань. Києво-Печерський патерик свідчить, наприклад, про наявність у складі володінь цього монастиря сіл з феодально залежним населенням ще в період ігуменства Феодосія (помер у 1074 р.)³³. Ці загалом недосить вірогідні звістки доповнюються літописними повідомленнями, що відбивають передачу монастирю в середині 80-х років XI ст. доменіальних володінь князя Ярополка Ізяславича. Князь передав у володіння Печерському монастирю «всю жизнь свою: Небельскую волость и Деревьскую и Лучьскую и около Киева»³⁴. Дочка цього князя заповідала монастирю чималі кошти, а також п'ять сіл «ис челядью». Вона внесла до монастирської скарбниці 50 гривен золота, а по смерті свого чоловіка Гліба Всеславича ще 100 гривен срібла і 50 гривен золота³⁵. Перелік подібних прикладів можна продовжити. Вони свідчать про поступове збагачення церкви, що ставала тоді привілейованим членом давньоруського суспільства. На відміну від земельних володінь світських феодалів, церковне землеволодіння не роздіблювалося між спадкоємцями і не відчужувалося. Наділена широким імунітетом руська православна церква невпинно збагачувалася, набираючи економічної сили і самостійності. Пильнуючи передусім власні, егоїстичні інтереси, церква допомагала світським феодалам тримати у покорі безпосередніх виробників у містах і селах.

і таким чином, внутрішній соціально-економічний розвиток Київської Русі, еволюція структури державної влади справляли визначальний вплив на шляхи розвитку церковної організації. В ранньофеодальний період історії Давньоруської держави в країні існувала єдина митрополія, яка об'єднувала кілька єпископій. Церква утримувалася за рахунок відрахування десятої частини від князівських прибутків. З утвердженням поліцентричної форми державної влади в кінці XI—XII ст. відповідно еволюціонує і церковна організація. Вона розростається вглиб і вище, відтворюючи державно-адміністративну структуру Давньоруської держави епохи феодальної роздробленості. Основним джерелом матеріального забезпечення церкви у цей період було землеволодіння, прибутки, що поступали від експлуатації феодально залежного населення. Церковна організація у Київській Русі була своєрідною моделлю феодально-ієрархічної структури державної влади.

- ¹ Повесть временных лет/Под ред. и с предисл. В. П. Адриановой — Перетц.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 20—21, 31, 39—40, 43, 47 (далі—ПВЛ); Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов/Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова,— М.; Л., 1950,— С. 109—110 (далі — НПЛ).
- ² ПВЛ,— Ч. 1,— С. 23, 33.
- ³ Там же,— С. 24—26, 35, 52.
Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII в. // Ист. зап.—1972,— № 89.— С. 358.
- ⁵ ПВЛ,— Ч. 1—С. 54.
- ⁶ Там же.— С. 54—56.
- ⁷ Там же.— С. 43.
- ⁸ Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества Древней РУСИ — Л 1983 - С 47
- ⁹ ПВЛ,— Ч. 1,— С. 56.
Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства.—Л., 1945,—С. 316.
- ¹⁰ Блок М. Феодальное общество// Блок М. Апология истории или ремесло историка — М 1973,— Т. 1,— Ч. 1, кн. 2,— С. 140.
- ¹² Маркс К. Грецьке повстання// Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т.10.—С. 122—123.
- ¹³ Шапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси (конец X—первая половина XIII в.) // *Desellschaft und Kultur Russlands im fru'hen Mittelalter.*—Halle (Saale) 1981 — S 61
- ¹⁴ ПВЛ,—4. 1,—С. 83.
- ¹⁵ Полное собрание русских летописей — М., 1962,— Т. 2.— Стб. 138, 149—150 (далі— ПСРЛ—ПВЛ,— Ч. 1,—С. 108; НПЛ,—С. 770.
- ¹⁶ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.— М., 1951.— С. 32.
- ¹⁷ Шапов Я. Н. Формирование и развитие церковной организации на Руси в конце X — XII в. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1985,— М 1986 — С. 58.
- ¹⁸ Енгельс Ф. Вступ до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки» // Маркс К Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 291.
- ¹⁹ Древнерусские княжеские уставы XI — XV вв. /Изд. подг. Я. Н. Шапов.— М 1976 — С 23' ПВЛ,— Ч. 1,— С. 85.
- ²⁰ Шапов Я. Н. Церковь в системе государственной власти Древней Руси// Древнерусское государство и его международное значение,—М., 1965.—С. 296—302.
- ²¹ Див.: Енгельс Ф. Франкський період// Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 19,—С. 485.
- ²² Пашуто В. Т. Эволюция политического строя Руси (X—XIII вв.) // *L'Europe aux IXe—XIe siecles.*— Varsovie, 1968.— P. 244—245.
- ²³ ПВЛ,— Ч.1.— С. 109.
- ²⁴ Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII в.— С. 360.
- ²⁵ Поппе А. В. Русские митрополии Константинопольской патриархии в XI столетии // *Визант временник*,—1968,— Т. 28,— С. 103—104.
- ²⁶ ПВЛ,— Ч. 1,— С. 131—132.
- ²⁷ Там же,— С. 170.
- ²⁸ Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X — XII вв.— Спб 1913,—С. 310—390.
- ²⁹ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії// Маркс К Енгельс Ф Твори,— Т. 21,— С. 299.
Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский и Лука Хризоверг: (Из истории русско-византийских отношений XII в.) // *Визант. временник.*—1962,—Т. 21.—С. 29—50.
- ³¹ НПЛ,—С. 32.
- ³² Хорошев А. С. Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики,—М., 1980,—С. 36.
- ³³ Киевско-Печерский патерик/ Під редакцією Д. І. Абрамовича,—К., 1930,—С. 74
- ³⁴ ПСРЛ,— Т. 2,— Стб. 492.
- ³⁵ Там же, - Стб. 492—493.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТРУКТУРУ ВЕРХОВНОЇ ВЛАДИ
В КИЄВІ У IX — X ст.

Давньоруський книжник, осмислюючи історію стосунків східних слов'ян та Хозарського каганату, записав напівлегендарний переказ про сплату полянами данини хозарам. Згідно з цим переказом жителі придніпровських гір у відповідь на вимогу прибульців сплатити данину видали їм по мечу «від диму». Хозарські старійшини побачили у цій данині погане знамення: «Не добра дань, князе! Мы ся доискахомъ оружьемъ одиною стороною, рекше саблями, а сихъ оружье обоюду остро, рекше мечь. Си ймуть имати дань на нас и на инъ Ъхъ странахъ»¹. «Се же сбься все,— підсумував літописець.— Владѣша, и послѣже самѣми владують, володають бо козары руськии князи и до днешнего дне»².

За рядками цього короткого переказу — ціла історія русько-хозарських відносин. І така інтродукція до їх опису подана літописцем не випадково: це була історія довгої та драматичної боротьби, шалька терезів у якій повільно, але невблаганно схилялася на сторону Києва. Це була боротьба, під знаком якої пройшло все IX та частина X ст., боротьба за гегемонію у Східній Європі. Багато чого з цих відносин залишилося поза увагою літописця, що й визначило в майбутньому гостру полеміку, відголоси якої не вщухли й сьогодні.

Одним із перших істориків-русистів, що глибоко вивчав проблему русько-хозарських відносин, був В.О.Пархоменко³. Однак перебільшення ролі Хозарського каганату в житті Східної Європи завело історика на шлях домислів та недостатньо підкріплених фактами побудов. Концепція В. О. Пархоменка не одержала підтримки у пізніших дослідників, але стала причиною довгої дискусії⁴. Про те, що цю дискусію ще далеко не завершено, свідчить недавно видана монографія Н. Голба та О. Прицака⁵. У ній один з авторів (О. Прицак) не тільки повертає до старої теорії В. О. Пархоменка, але йде значно далі, відводячи хозарам провідну роль не лише в політичній історії Східної Європи в цілому, а й у виникненні Києва і, отже, ранньому розвитку Київської держави, відмовляючи навіть полянам у приналежності до східного слов'янства⁶. Концепція ранньої історії Русі О. Прицака — не що інше, як досить тонкий компроміс між двома старими (і, до речі, протилежними) теоріями походження Русі — хозарською та норманською. До 930-х років, згідно з О. Прицаком, у Києві панували хозари (та й саме місто було засновано як хозарський форпост на західних рубежах каганату), згодом — нормани.

Все це переконує, що в дослідженні проблеми ролі хозар у історії Східної Європи остаточну крапку ставити ще рано, і це питання потребує подальшого вивчення. Запропонована стаття присвячена одному з аспектів русько-хозарських відносин, що справив певний вплив на формування системи центральної влади на Русі.

Формування Русі як державної структури проходило при взаємодії та протиборстві багатьох держав і народів. Це був складний, багатоплановий процес, у якому Русь грала зовсім не пасивну роль. Концепція «визначального впливу», безумовно, не має наукового значення і велика кількість запропонованих впливів альтернативного характеру — переконливе тому підтвердження. Вважаємо, однак, що не тільки переоцінка місця та ролі хозар у житті східних слов'ян, але й повне заперечення цього факту є шкідливим. За справедливим висловом М. І. Артамонова, «Хозарія... була першою державою, з якою довелося зіткнутися Русі при її виході на історичну арену, це історичний факт, який не можна спростувати і який треба враховувати в повному обсязі, щоб правильно зрозуміти хід історичного розвитку не тільки Русі, але й усієї Східної Європи. Три століття існування Хозарської держави не могли пройти безслідно, і применшувати історичне значення хозар стільки ж, якщо не більш неправильно, як і, навпаки, перебільшувати зіграну ними роль»⁷.

Середина IX ст.—час, коли Південна (Київська) та Північна (Новгородська) Русь ще жили незалежним життям — один з найменш досліджених періодів історії східного слов'янства. Літопис зберіг лише окремі відомості про цей період, за якими важко відтворити цілісну картину історичного процесу⁸. Безсумнівне лише те, що на цей час на півдні Русі склалося державне утворення з центром у Києві і що у 60—80-х роках IX ст. тут, згідно з літописом, князували Аскольд та Дір, що здійснили вражаючий похід на Константинополь. Цих двох князів застає у Києві і Олег під час походу з Новгороду на Київ⁹.

Проблема походження, життя і діяльності Аскольда і Діра ще досі до кінця не з'ясована. Понині не вироблено єдиної точки зору на це питання. Редактор Несторової «Повісті временних літ» з оточення Мстислава Володимировича вважав їх варягами за походженням, дружинниками Рюрика, які пішли від нього та закріпилися у Києві¹⁰. Пізньосередньовічні хроніки, які базувалися на давніх джерелах, у тому числі таких, що не дійшли до нас, відзначали, що Аскольд і Дір були нащадками Кия. Ця точка зору одержала додаткове обґрунтування у радянській історіографії. Зрозуміло, це не знімає багатьох питань. Чи були Аскольд і Дір співправителями, чи їх об'єднала лише традиція? Чому, вбиті начебто разом, вони поховані у різних місцях міста? Подібні суперечності тривалий час змушують істориків обходити це питання, залишаючи його остаточне розв'язання майбутнім поколінням дослідників.

Але, як не парадоксально, таке становище існувало не завжди. Для більшості істориків XVIII—XIX ст. проблема історичності Аскольда і Діра практично не виникала — вони точно дотримувалися букви літописних повідомлень. Першим, хто піддав сумніву достовірність свідчень літопису про цих двох князів, був О. О. Шахматов. Вважаючи особи Аскольда і Діра легендарними, він, однак, не був послідовним у вирішенні цього питання. Відзначивши, що імена Аскольда і Діра були об'єднані у місцевому усному переказі та перенесені у переказ про захоплення Києва Олегом укладачем Найдавнішого Київського зводу, дослідник підсумував: «Я вважаю, що розглядуваний переказ не містить сам у собі вказівок на те, що в ньому спочатку читалося одне ім'я — Діра чи Аскольда... Народний переказ пам'ятав про Аскольда і Діра не лише те, що при них Київ був узятий Олегом і що вони були убиті ним, але начебто ще й те, що вони були варягами і що, вокняжившись у Києві, вони воювали з Древлянами та Уличами»¹². Авторитет О. О. Шахматова був таким високим, що з цього часу практично кожен історик, який займався проблемами ранньої історії Київської Русі, із сумнівом ставився не тільки до варязького походження Аскольда і Діра, а й до їх спільного київського правління. Чи не першим цю думку сформулював М. Грушевський: «Само по собі взятися, се князування в Києві двох князів разом, що, по словам традиції, не були ані братами, ані батько з сином, дуже неправдоподібне». Досить показова у цьому відношенні також позиція В. О. Пархоменка. У відповідності до своєї багато у чому штучної концепції походження Русі він вважав Аскольда і Діра «місцевими древлянськими князями, які загинули під час відсічі натиску південно-східної Русі, причому Аскольда вбито при самій переправі — біля Угорського, де й поховано, а Діра — дещо західніше, під час подальшого захисту своєї території»¹⁴.

З часом у спеціальних працях з'явилася тенденція визначати історичність тільки одного з двох князів. Так, у 50-х роках Х. Ловмянський у монографії, присвяченій ролі норманів у розвитку Русі, зауважив: «Важко сумніватися в оригінальності цих (Аскольда і Діра — О. Т.) імен... можна хіба лише замислитися над тим, чи правили обидва князі одночасно, чи один слідом іншого; остання можливість уявляється більш правдоподібною»¹⁵. Грунтуючись на повідомленнях ал-Масуді, який знав тільки Діра, Х. Ловмянський підсумував: «Очевидно, Дір правив один, оскільки його іменем названо державу».

Ще більш категоричний у своїх твердженнях М. Ю. Брайчевський: «Уважний розгляд літописних відомостей приводить до думки, що Аскольд і Дір не були сучасниками»¹⁷. Обґрунтовував учений свою думку тим, що одночасне

князування двох осіб в одному центрі уявити собі важко. На відміну від Х. Ловмянського М. Ю. Брайчевський наполягав на історичності тільки Аскольда, вважаючи, що об'єднання двох імен сталося під впливом болгарського перекладу «Хроніки» Георгія Амартола, де Аскольд та Дір названі організаторами походу на Візантію¹⁸. Б. О. Рибаків, що найбільш детально займався цим питанням, також вважає історично реальним князування тільки Аскольда (Осколда), Дір же — особа напівлегендарна, і ім'я його вставлене в літопис пізніше. Але дослідник не наполягає категорично на своїй думці, пропонуючи кілька можливих рішень: 1) Дір князував до Аскольда; 2) деякий час обидва князя могли бути співправителями¹⁹.

Буржуазна історіографія, що знаходилася під впливом норманської теорії, практично не ставить питання про історичність Аскольда і Діра — для неї це питання цілком задовільно було вирішено ще літописцем²⁰. Проте і в ній спостерігається відхід від традиційних побудов. А. Власто, наприклад, все ще вважаючи Аскольда і Діра варягами, піддає сумніву свідчення літопису про їх порідненість, більш можливим уявляється авторові їх послідовне князування²¹.

Стверджуючи різночасовість правління Аскольда і Діра, дослідники, судячи з усього, керуються безпрецедентністю самого факту — правління у Києві одночасно двох князів. Але чи такий він незвичайний? Очевидно, що таке міркування не може виступати незаперечним аргументом. Факт цей міг мати місце. Причому його навряд чи можна розглядати як історичний казус, дивний епізод руської історії IX ст., викликаний якимось незрозумілим для нас збігом обставин, і такий, що ніколи більше не повторився.

Вважаємо, що деяке світло на цю проблему проливає одне повідомлення арабських джерел: у хозар — найближчих сусідів слов'ян, існувала своєрідна організація верховної влади — у них є два царя. Один з них — «найбільший», другий — його «заступник» (намісник)²². Цю інформацію підтверджує і Костянтин Багрянородний. Широко розповсюджена арабо-персидська традиція стверджує, що «найбільший» цар — державець тільки на ім'я: він ні з ким не спілкується, крім вищих сановників, не вирішує нічого і не керує. Заступник же керує державою, він — ватажок військ тощо²³. Існує два варіанти цієї традиції: один бере походження у Ібн Русте, другий — у Ібн Фадлана. Другу редакцію використовує Йакут, який додатково повідомляє, що державна структура, подібна до хозарської, існує і у русів — у їхнього царя начебто є такий же заступник²⁴.

Чи не цей звичай ми спостерігаємо в особах співправителів Аскольда і Діра?

У цьому, на перший погляд, парадоксальному припущенні насправді немає нічого неймовірного. Хозарський каганат був досить близьким сусідом східних слов'ян, причому сусідом могутнім. Пік могутності Хозарії припадає на той період, коли східні слов'яни тільки почали державно конституватися. Більше того, навіть дуже скептично настроєні історики сьогодняні однакові в тому, що до повідомлень «Повісті временних літ» про сплату Радимичами, В'ятичами, Сіверянами та Полянами данини хозарам слід ставитися з більшим довір'ям^а. Це не означає, звичайно, що усі вказані племена входили до складу державної території Хозарії. Проте, безперечно, все це мало супроводжуватися певним впливом на життя слов'янського світу.

Цей вплив (щоправда, ранішого часу) виявився навіть у тому, що глава нового державного об'єднання «Рос» прийняв хозарський титул «каган», уперше зафіксований в Бертинських аналах під 839 р.^{2b} Вважають, що цим актом правитель новоутвореної держави бажав заявити про свою повну автономію та незалежність від східного сусіда. Чому б не припустити в такому випадку, що було прийнято і двірський церемоніал? Адже саме в церемоніалах і констатується титул державця. Подібних прикладів в історії чимало, і в цьому немає нічого дивного. Наприклад, у Першому болгарському царстві разом із грецьким титулом «базилевс» були візантійський двірський церемоніал та церемоніал/коронація²¹. Якись риси цього явища, можливо, були і на Русі за часів Ярослава Мудрого: змагання з Візантією позначилось у назвах Золотих воріт, Софійського собору, сам Ярослав, можливо, прийняв царський титул.

Очевидно, саме з таким запозиченням молодого східнослов'янською державою форми управління, тільки стосовно більш раннього часу, ми маємо справу в фрагментарних повідомленнях «Повісті временних літ» та цілком конкретних — Йакута.

Такий погляд на початкову систему управління у Київській державі, як здається, може пояснити чимало неясних моментів політичної історії Русі IX — X ст. Перш за все, чому Масуді знає тільки одного з князів — Діра. Згадаймо повідомлення арабських істориків: «найбільший» цар, який, висловлюючись англійською формулою, «царствує, але не править», знаходився, таким чином, у тіні свого заступника, який і займався державними справами. Якщо припустити, що в нашому випадку «заступником» був Аскольд, то зрозуміло, чому в руських джерелах він виступає на перший план, а в іноземних зовсім невідомий, оскільки офіційним главою держави все-таки був Дір. У тому, що Масуді знав тільки його, можливо, немає нічого незвичайного — давалася взнаки екстраординарність явища для пізніх авторів: «Повість временних літ», оповідаючи про війну Святослава з Хозарією, також говорить про «хазарського князя Кагана»²⁹ (правда, плутаючи титул з особовим ім'ям) в однині, хоча достеменно відомо, що в цей час у хозар побутувала діархія.

За даними арабських джерел, один з хозарських царів обов'язково мешкав за межами міста. Цей факт, можливо, пояснює ту дивну обставину, що Аскольд і Дір поховані у різних місцях. Угорське, як вважають нині, уже в IX ст. було князівською резиденцією³⁰, цю традицію зберегли до XII ст. Можливо, в Угорському, дійсно, був убитий один Аскольд, оскільки саме там знаходився його двір. Дір же резидував у самому місті, на традиційному могильнику якого й похований.

Висновок про своєрідний «дуумвірат» князів у часи Аскольда і Діра дає можливість пролити світло на пізніші події київської історії. Мова йде в першу чергу про стосунки Олега та Ігоря. В історичній літературі неодноразово висловлювалася думка про ненадійність відомостей літопису, що стосується цього періоду, про плутаність хронології «Повісті временних літ» тощо. Дійсно, якщо строго йти за літописом, чимало моментів київської історії викликає принаймні подив. Відомо, що літопис називає Ігоря сином Рюрика, а Олега — тільки «родичем», невідомо, проте, наскільки близьким³¹. Здавалося б, після захоплення Києва Олег мусив би виконувати тільки роль регента при Ігорі до його повноліття, не прагнучи управляти державою від свого імені (адже саме в цьому, в захопленні влади, він звинуватив Аскольда і Діра: «вы неста князя, ни рода княжа...»³²). Однак Олег носить великокнязівський титул, здійснює походи, укладає мир тощо. Його «регентство» продовжується до самої смерті (у 912 р.)³³, тобто навіть тоді, коли сам Ігор був уже у князівському віці.

Усі ці обставини змусили, очевидно, Нестора, збентеженого таким «подвійним» узурпаторством (спочатку стола у Аскольда і Діра, потім — у дорученого його піклуванню Ігоря), з надією зняти з Олега хоча б частину вини, проголосити його «родичем» Ігоря (у Початковому зводі він таким не був) аналогічно до того, як братами під пером літописця стали Аскольд і Дір. Ці ж суперечності змусили В. О. Пархоменка, Дж. Вернадського, а нещодавно О. Прицака вдатися до складних побудов з метою довести відсутність родинних зв'язків між родоначальниками київської династії. Дж. Вернадський, наприклад, вбачав у них представників трьох різних хвиль скандинавської експансії. Рюрик — датської, Аскольд та Дір — шведської, Олег — норвезької; між Рюриком та Олегом, на його думку, мали місце одне чи два покоління³⁴. О. Прицак намагається довести, що Олег та Ігор не тільки не мали родинних стосунків, але й не зустрічалися ніколи, і до завоювання Києва Олег не має ніякого відношення. На його думку, Київ начебто був захоплений Ігорем десь у 30-х роках X ст.³⁵ Ще раніше подібні погляди висловлював В. О. Пархоменко³⁶. Штучність таких побудов очевидна, вони породжують нові суперечності, розплутати які важче за літописні.

Очевидно, і тут ми маємо справу все ще з місцевим звичаєм, місцевою системою державного управління. Олег і Ігор були співправителями, а не суперниками. Варязькі «находники», як відомо, не занесли у Східну Європу нових форм державності. Результатом захоплення Києва була не зміна форм

державного управління, а лише заміна князів на вищому щаблі, тобто використання тієї державної структури (співправительства двох князів, діархії), яка існувала, ймовірно, протягом усього IX ст.

Але побутування діархії IX ст. не обмежувалося. Її сліди можна помітити і в наступному Хет. Як і невиправдано довге «регентство» Олега, істориків давно вже дивує надто довге й впевнене регентство Ольги. Стало навіть традицією оперувати такими поняттями, як «княжіння» Ольги, «епоха» Ольги тощо. До певної міри це справедливо. Ольга від свого імені укладає договори з іноземними державами, своїм посольством до Візантії вона репрезентує не сина Святослава — великого князя, а себе як верховну правительку Русі³⁷. Описуючи здійснення внутрішніх реформ, літописець не брав під сумнів, що вони проводилися від її імені, а не від імені Святослава чи за його «дорученням». Таким чином, і у вітчизняних, і в іноземних джерелах Ольга виступає як повноправна правителька держави, а не як регент у точному розумінні цього слова. Отже, за логікою речей, вона подібно до Олега в певному розумінні узурпувала владу свого сина. Так вважало чимало істориків, так вважав і літописець, принаймні у нього були підозри, які змусили його підкреслювати неповноліття Святослава.

Безумовно, Ольга була жінкою розумною, владною і жорстокою. Проте навряд чи самозванкою. Вважаємо, що всі її дії були законними з точки зору правосвідомості X ст. І в очах сучасників, і по суті вона була співправителькою Святослава. Традиції попереднього століття продовжували жити у суспільстві.

Але цей процес уже йшов по низхідній, випадок з Ольгою та Святославом — швидше рецидив, деформований варіант старого явища. Очевидно, Хет.— час поступового зникнення з реалій руського політичного життя Традицій діархії та поступового утвердження ідеї єдиновладдя, що знайшло завершення в період правління Володимира. Зникнення старої системи управління було обумовлене усім ходом державного розвитку Русі. Цей процес йшов паралельно з процесом розвитку феодалних відносин, а їх еволюція об'єктивно вела до зміцнення центральної влади, що в умовах раннього середньовіччя могло знайти вираз тільки у єдиновладді. Але Русь IX — X ст. відноситься до суспільств так званого традиційного типу, у яких звичаї та форми, що ведуть походження з давнини, були огорнуті ореолом святості і сприймалися як найбільш придатні. Таке суспільство, як правило, вперто опирається усяким нововведенням, віддаючи перевагу давнині. Традиції відмирають досить повільно, зберігаючись подовгу навіть тоді, коли необхідність у них уже зникла та їх реальну основу вже втрачено. Саме тому уламки архаїчних явищ, виявляються у свідомості та вчинках людей якісно нової епохи. Можливо, такий релікт можна вбачати у княжінні самого Святослава, правда, тут він проявився у досить затушованому вигляді. Маємо на увазі початок договору Святослава з Візантією: «Равно другаго свШаня, бывшаго при Святослав^ велицѣм князе русѣмъ, и при Свѣналѣтъ...»³⁸ Договір укладається від імені глави держави, у даному випадку Святослава, але мало не рівне партнерство Свенельда схилиє до розгляду цього документу в світлі діархії IX — X ст.

Підводячи деякі підсумки, варто відзначити, що система організації центральної влади, при якій у Києві одночасно правили два князя, не здається такою незвичайною, якщо згадати той історичний ландшафт, на якому розвивалася Русь IX — Хет. Подібне спостерігалось практично в усіх країнах, з якими Київська держава підтримувала найбільш тісні зв'язки. Крім згаданого вже Хозарського каганату, за даними арабських джерел, діархія існувала і у мадьяр (Ібн Фадлан)³⁹. Знаменно, що й у основного політичного і торговельного контрагента Русі — Візантії — час від часу виникала система співправительства двох і більше імператорів. Зауважимо, що при укладанні більшості русько-візантійських договорів київським послам довелось мати справу не з одним, а з кількома імператорами. Так було 907, 911, 944 рр.⁴⁰ Пізніше з двома співправителями — Василем та Костянтином — мав справу Володимир Святославич 988 р.⁴¹ Таким чином, Русь IX — X ст. щодо структури центральної влади зовсім не випадала з ряду держав, що її оточували.

Виникає закономірне питання: чому літопис не знає про подібну систему управління у Києві? Очевидно, тому, що від подій княжіння Аскольда і Діра,

а також Олега та Ігоря відділяли його два століття. У часи Нестора можливість сидіння двох князів на одному «столі» не практикувалася і не дискутувалася. Літопис відобразив зовнішній хід подій, а не їх внутрішній зв'язок. Очевидно, у відношенні до руських літописців справедливе зауваження Б. Н. Заходера про побутування традицій про двох царів у арабо-персидській літературі. Поширена у X ст., ця тема згодом починає вироджуватися, поки не зникає зовсім, оскільки для арабських письменників, вихованих на традиціях східної монархії, подібний факт був досить екзотичним і малозрозумілим⁴².

Отже, традиція співправительства у Києві до середини X ст. поступово зникає, щоб відродитися через різні модифікації майже в своєму первозданому вигляді в середині XII ст.⁴³ Але цей пізніший дуумвірат був викликаний іншими причинами і існував уже за нових умов.

¹ Повесть временных лет.— Ч. I.—М.; Л., 1950.—С. 16 (далі — ПВЛ).

² Там же.— С. 17.

³ Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII-XIV вв.).— Л., 1924.

⁴ Див.: Историография Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 191—193.

⁵ Golb N., Pritsak O. Khazarian hebrew documents of the tenth century.— Ithaka, London, 1982.

⁶ Ibidem.— P. 35—74.

⁷ Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 38.

⁸ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 159.

⁹ ПВЛ.— Ч. I.— С. 18—20.

¹⁰ Там же.— С. 18.

¹¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.—М., 1982; Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ,— К., 1963.—С. 138—140.

¹² Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— Спб., 1908.— С. 320.

¹³ Грушевський М. Історія України — Руси.—3-є вид., доп.— К., 1913.— Т. I.— С. 408.

¹⁴ Пархоменко В. А. Вказ. праця.— С. 82.

¹⁵ Ловмянський Х. Русь и норманы.— М., 1985.— С. 143. Уперше праця була видана в Польщі 1958 р.

¹⁶ Там же. Подібних поглядів дотримується зараз Г.С.Лебедев (див.: Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985).

¹⁷ Брайчевський М. Ю. Вказ праця.— С. 139.

¹⁸ Там же.— С. 140.

¹⁹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— С. 165, 172; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII — XIII вв.— С. 308. Подібні погляди поділяються зараз більшістю дослідників, зокрема див.: Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории.— Киев., 1987.— С. 21 — 24.

²⁰ Див., наприклад: Vernadsky G. Ancient Russia.— Nev Heaven 1946.— P. 341. У більш пізній праці він вважає, що нічого незвичайного у співправительстві Аскольда і Діра немає— вони представники двох різних родів, які об'єдналися для походу на Візантію: Vernadsky G. The Origins of Russia.—Oxford, 1959,—P. 211 —212.

²¹ Vlasto A. V. The Entry of the Slavs into Christendom: An Introduction to the medieval History of the Slavs.— Cambridge, 1970,— P. 245.

²² Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе: Горган и Поволжье в IX — X вв.— М., 1962,—С. 203.

²³ Там же. Про природу цього явища див.: Vernadsky G. Ancient Russia.— P. 217—218. Автор вважає, що подібна си стема влади була обумовлена поліетнічним складом Хозарії. Див. також: Golden P. B. Khazar Studies: An Historico — philological Inquiry into the Origins of the Khazars.— Budapest, 1980.—Vol. 1.— P. 97—102. Автор приходить до висновку, що діархія (співправління двох царів) у хозар мала виключно ритуальний характер. В радянській історіографії панує думка про суто політичні причини подібного явища, див.: Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962; Новосельцев А. П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // История СССР.—1982.—№ 4.

²⁴ Заходер Б. Н. Вказ.праця.— С. 207.

²⁵ Новосельцев А. П. Хазария в системе международных отношений VIII — IX вв.// Вопр. истории,—1987,—№ 2,— С. 31—32.

²⁶ Сахаров А. Н. Русское посольство в Византию, 838—839 гг. // Общество и государство феодальной России,—М., 1975,—С. 247—254.

²⁷ Goschev I. Zur Frage der Kronunszeremonien und die Zeremonielle Gevandung der Bizantinischen und Bulgarischen Herrscher im Mittelalter// Byzantinobulgarika.— Sofia, 1966.—Bd 2.— S. 145—168.

²⁸ Приселков М. Д. История русского летописания X — XV вв.— Л., 1940.— С. 81; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской.— Киев, 1976.— С. 217.

²⁹ ПВЛ.— Ч. I.— С. 47.

³⁰ Толочко П. П. Киевская Русь,— С. 23.

³¹ ПВЛ.— Ч. I.— С. 19.

³² Там же.

³³ «Повість временних літ» вважає датою смерті Олега 912 р. I, таким чином, за самими скромними підрахунками, Ігорю у цей час мало виповнитися 30 років. Новгородський Перший літопис називає більш пізню дату —922 р.

- ³⁴ Vernadsky G. Ancient Russia.— P. 366—367.
³⁵ Golb N., Pritsak O. Op. cit.— P. 60—61.
³⁶ Пархоменко В. А. Вказ. праця.— С. 70—82.
³⁷ Литаврин Г. Г. Путешествие княгини Ольги в Константинополь: проблема источников // Визант. временник.—1981.— Т. 42.— С. 35—48; Литаврин Г. Г. Состав посольства Ольги в Константинополь и «дары» императора // Византийские очерки.— М., 1982.— С.71—92.
³⁸ ПВЛ.— Ч. 1— С. 52.
³⁹ Заходер Б. Н. Вказ. праця.— С. 277; Golden P. B. Op. cit.— P.
⁴⁰ ПВЛ.—Ч. 1—С. 25, 26, 34, 35. Перетрактації 907—911 рр. велись при Левові та Олександрі, 944 р.— при Романі, Костянтині та Стефані (див.: Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси.— М., 1980.— С. 145).
⁴¹ ПВЛ.— Ч. 1— С. 76.
⁴² Заходер Б. Н. Вказ. праця.— С. 207.
⁴³ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII — XIII веков,—Киев, 1980,—С. 180—183.

О. Ф. Сидоренко

ТОРГОВЕЛЬНІ ШЛЯХИ РУСІ ЗІ СХОДОМ У РАННЬОФЕОДАЛЬНИЙ ПЕРІОД

Київська Русь — це країна з розвиненим внутрішнім і зовнішньоторговельним обміном. Наслідком суспільного поділу праці, що супроводжував соціально-економічний розвиток Русі, насамперед розквіту ремесла, були різноманітні внутрішні торговельні зв'язки. Найважливішими їх формами були внутріміські зв'язки між окремими ремісниками, зв'язки між містом і селом, що також реалізовувалися на міському ринку, та міжземельні, що відбивали головним чином природничо-географічний розподіл праці.

З точки зору загальних уявлень про внутрішню торгівлю в дореволюційній вітчизняній науці становлять інтерес погляди М. В. Довнар-Запольського, що плідно досліджував господарство епохи феодалізму. Вчений підкреслював «крайню недостатність» і випадковість історичних відомостей про неї і зазначав, що «загальне враження» значного її розвитку логічно впливає з високого рівня зовнішньої торгівлі, яка «повинна була викликати товарообмін і в середині самої країни»

Вивченню внутрішньої торгівлі Русі сприяли успіхи археологічного дослідження її міст — вогнищ ремесла й торгівлі. Особливо рельєфно місце внутрішніх зв'язків у соціально-економічному розвитку Русі визначено в працях відомого знавця давньоруської матеріальної культури Б. О. Рібакова, який розглядав питання внутрішнього обміну на тлі картини становлення й розвитку давньоруського ремесла, реконструйованої на масовому археологічному матеріалі².

Зовнішньоторговельні зв'язки Русі, високий рівень розвитку яких засвідчений численними вітчизняними і зарубіжними писемними пам'ятками, пильно вивчалися у дореволюційній науці. Внаслідок цього склалися різні теорії з приводу історичного значення зовнішньої торгівлі. Їхньою спільною рисою було визнання позитивного впливу зовнішньої торгівлі на різні сфери суспільного і державного життя Давньої Русі. В. О. Ключевський, наприклад, писав, що саме виникнення давньоруських міст було «наслідком східної торгівлі слов'ян, яка розпочалася у VIII ст.», і що Київ, Переяслав, Чернігів, Смоленськ та інші міські центри Русі, «створені успіхами зовнішньої торгівлі», через її розвиток швидко перетворилися на «великі торговельні міста» і почали відігравати справді визначну роль у державному житті³.

Сучасна наука давно спростувала ці теорії. Однак єдності думок у принципових питаннях історії зовнішньої торгівлі Давньої Русі не досягнуто й досі. Особливо це стосується державного ядра Русі, що сформувалося навколо Києва.

Загальноновизнана в науці теза про велике значення для Давньої Русі економічних стосунків з країнами арабського Сходу. Там само, як міжнародна торгівля інших напрямків, вона сприяла економічному і державному розвитку Давньої Русі. При цьому торгівля зі Сходом справляла економічний вплив на

Русь не лише завдяки обміну продуктами ремесла й промислів, а й тим, що внутрішній ринок Русі одержував через цю торгівлю срібну монету, а це стимулювало внутрішній товарообмін і сприяло дальшому розподілу праці.

Поодинокими свідченнями зв'язків східних слов'ян з країнами Сходу є окремі екземпляри сасанідських срібних виробів із Середньої Азії та Ірану, що потрапляли у Придніпров'я у VI — VII ст. Підкреслимо при цьому, що саме у Середньому Подніпров'ї, де пізніше сформувалася Київська Русь, знайдено більшість подібних привезених речей⁴. Нумізматика також дає певний матеріал для датування початку слов'янсько-східних зв'язків домусульманською епохою (знахідки скарбів і окремих сасанідських драхм VI—VII ст. у Прикам'ї і на Україні)⁵. Однак у нумізматичній науці панує думка про пізніший початок торговельних контактів між Руссю і Сходом. Методом визначення часу складання торговельних зв'язків між Європою і країнами Арабського халіфату здавна вважалося топографування скарбів і поодиноких знахідок сасанідських драхм і куфічних дірхемів. Користуючись цим методом, відомий радянський нумізмат В. Л. Янін дійшов висновку, що куфічні монети з'явилися на території Східної Європи у 70—80-х роках VIII ст., отож саме тоді й розпочалися східні торговельні зв'язки Русі з Арабським халіфатом⁶.

Проте додаткове дослідження скарбів і окремих знахідок сасанідських драхм і куфічних дірхемів на території УРСР, тобто на центральних землях Давньоруської держави, показало, що обидва явища слід датувати ранішим часом. М. Ф. Котляр, котрий склав і вивчив топографію східних монет на Україні, вважає, що це може бути принаймні середина VIII ст.⁷ Вчений звернув увагу на надто високий процент випадків виявлення поодиноких куфічних монет першої половини VIII ст. і наявність у скарбах цього періоду дуже ранніх дірхемів. Так, у скарбі з с. Яриловичі Чернігівської обл., що має молодшу монету 205 р. х. (отож був схований пізніше), є дірхеми 79, 81, 93, 94, 95, 96, 97 та ін. рр. х. Карбування ж дірхемів почалося у 77 р. х. (696—697 р. н. е.)⁸. Ці спостереження дали підстави для більш загального висновку, що проникнення куфічного дірхеми у Східну Європу розпочалося невдовзі після початку його карбування⁹. На нашу думку, це не може не посягати певного сумніву у справедливості пануючого не лише в нумізматиці, а й у загальноісторичній літературі уявлення, що торгівля з Халіфатом розпочалася разом із розповсюдженням дірхеми. У тій або іншій формі, найімовірніше спорадично, вона могла вестися й дещо раніше. І саме цим, а не лише воєнними походами, можливо, й слід пояснювати знахідки на давньоруській території сасанідських драхм VI — VII ст. і ремісничих виробів сасанідського походження.

Головним каналом проникнення східних монет на Русь, а отже, і торгівлі між Сходом і Руссю здавна був Волзький шлях. Він єднав країни Арабського халіфату із Хозарією, що займала степовий простір у трикутнику між Нижнім Доном і Нижньою Волгою (на південь від переволоки) і лінією Керченська протока — дельта Волги та володіла землями у Криму, а також із Волзькою Булгарією з центром у Булгарі при злитті Ками й Волги.

Великий Волзький шлях вивчався в історичній літературі у різних аспектах. І хоч у більшості ці праці були написані з приводу торгівлі Давньої Русі, значенню його для південних східнослов'янських земель не приділялася велика увага. Це пояснюється визначною роллю, яку зіграв Великий Волзький шлях пізніше, в епоху феодальної роздробленості, у формуванні й піднесенні Північно-Східної Русі, що стала в майбутньому ядром Російської держави. У час становлення й розквіту Давньоруської держави, крім південної частини східнослов'янських земель із центром у Києві, по Волзькому шляху були зв'язані зі Сходом В'ятицькі землі, за монетним матеріалом, особливо широко в кінці VIII — IX ст.¹⁰ Звуження торговельних зв'язків В'ятичів зі Сходом по Волзі пов'язане з підкоренням їх у середині і другій половині X ст. владі київського князя, на що вказував Б. О. Рибаків¹¹. Щоправда, В. Л. Янін, незважаючи на відзначене ним скорочення нумізматичного матеріалу у В'ятичах, вважає що аж до початку XI ст. єдиний шлях, через який ішла торгівля Київської Русі зі Сходом, пролягав від Булгару до Києва по Волзі-Оці через землю В'ятичів¹².

Більш переконливою уявляється точка зору Б. О. Рибакова, котрий, спираючись на дані східної географічної літератури IX — XII ст., наполягає на тому, що магістральний торговельний шлях, за термінологією давньоруських джерел «гостинець», від Булгару на Волзі до Києва пролягав південніше землі В'ятичів. За книгою «Втіха мандруючих довкола світу», яку арабський географ ал-Ідрісі написав у 50-х роках XII ст. (використавши праці багатьох східних авторів починаючи від середини IX ст.), увесь цей у східній частині біля Булгару безлюдний і лісистий, а на землях Русі добре наїжджений шлях довжиною близько 1400—1550 км був поділений на 20 «манзілів» — поштових станцій¹³.

Реконструйована Б. О. Рибаківим за даними Ідрісі давньоруська половина цього шляху по станціях від Києва має такий вигляд: верхів'я Супоя в 75 км від Києва, що було місцем зосередження давньоруських військ — Прилук у 60 км від Супоя; у 78 км — Ромен, від якого в напрямку з Булгару в Київ відходив шлях на південь до переволоки у гирлі Ворскли і далі по Правобережжю до Олешся у гирлі Дніпра; станція поблизу с. Межирічі біля Білогір'я, де знайдено привізні речі з Прикам'я; у 78 км — Обоянь. Причому між Білогір'ям і Обоянню на Гочівському городищі, що служило опорним військовим пунктом цього небезпечного відрізка шляху, археологи також знайшли речі волзько-камського походження і булгарське наслідування дірхема. На схід від Обояні Б. О. Рибаків звертає увагу на два села з однаковою назвою Істобне, розташовані у напрямку на схід на 70 км від Обояні і одне від одного. Назва ця походить від давньоруського «истьба», «истобка», що означає тепле приміщення. На тій же відстані від останнього Істобного, на схід від Дону, при р. Воронежі, на місці останнього слов'янського городища IX — X ст. — Михайлівського кордону була, як вважає Б. О. Рибаків, порубіжна давньоруська станція на торговельному шляху між Булгаром і Києвом¹⁴.

Реліктами функціонування цього шляху, очевидно, можна вважати знахідки скарбів і окремих східних монет VIII — XI ст. поблизу Ромна (на топографії, складеній М. Ф. Котляром, № 65, 66) і трьома скарбами посередині шляху між Ромном і Обоянню, приблизно між Межиріччями і Білогір'ям (там же, № 26, 65, 131)¹⁵. Щоправда, можна думати, що обидві групи знахідок позначають інший торговельний шлях — по Сіверському Донцю, через який, судячи з даних різних джерел, йшла лівова частина східних товарів і східного срібла на Русь і у зворотному напрямку — товари з Русі. М. Ф. Котляр звернув увагу, що саме на цьому так званому Хозарському шляху було знайдено найбільш ранні східні монети. Свого часу П. Г. Любомиров висловив думку, що цей шлях йшов від верхів'їв Сіверського Донця на Київ¹⁶. М. Ф. Котляр на нумізматичному матеріалі дійшов висновку, що він пролягав спочатку на Чернігів, а потім розгалужувався уверх і вниз по Дніпру¹⁷. Вважаємо, проте, що топографія М. Ф. Котляра дає підстави твердити, що використовувався й прямий шлях на Київ з Дінця через сучасну Полтаву і далі вздовж лівого берега Дніпра¹⁸. Скарби на Чернігівщині почасти можна вважати, за В. Л. Яніним, реліктами торговельного руху з Булгару по Оці й Десні¹⁹.

Значення Хозарського шляху для Русі підтверджується дослідженнями нумізматичних пам'яток, які вздовж Сіверського Донця відклалися раніше, ніж в інших районах довкола Києва²⁰.

Про велику роль торговельного шляху суходолом від Києва до Хозарії через Сіверський Донець свідчить і згадувана в східній географічній пам'ятці кінця Хет. «Краї світу» («Худуд-ал-Алем») «слов'янська» ріка, яка тече до Києва, а потім нібито впадає у Волгу. В останньому випадку мається на увазі Дон, від якого шлях йшов переволокою до Волги. Саме тому, на нашу думку, що метою подорожей східного купецтва був Київ, у «Худуд-ал-Алем» він характеризується так: «Куяба — це місто Русі, що лежить найближче до земель ісламу»²¹.

Величезну роль у міжнародних зв'язках Русі відіграв Дніпро. Від часів свого заснування в епоху руху слов'ян на південь Київ посідав ключові позиції на Дніпрі. Торговельні флотилії суден, що піднімали, крім вантажу, по 20—40 чоловік, рухалися до гирла Дніпра, долаючи £ЙБШУ'~ шляху дніпровські

пороги. Ці подорожі описані у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного (бл. 948 р.)²².

Від дніпровського гирла шляхи поділялися. Один з них, про який докладно розповідають східні географи, починаючи від Ібн-Хордадбеха (847), вів довкола Кримського півострова через Керченську протоку, що належала хозарам, у Слов'янське (Азовське) море, далі — по Танаїсу — Дону і Слов'янській ріці (Волзі) до Хозарського каганату²³. Саме цим шляхом користалися давньоруські дружини під час походів до Каспійського моря 913 і 943 рр.²⁴

Волга, що на відрізу від Переволоки до гирла належала Хозарії, недарма називалася східними географами слов'янською рікою. У жвавому русі торговельного флоту по Волзі у час розквіту Русі напевно роль давньоруських суден була значною, адже навіть після завоювань ординських феодалів цей флот тут переважав²⁵.

Як топонімічні свідчення функціонування каботажного торговельного шляху навколо Криму від Русі до Хозарії в науці справедливо вважаються назви кількох географічних пунктів: Керчі — «місто Русія», Керченської протоки — «ріка Русія», частини акваторії Чорного моря поблизу Тмутаракані — «Руське море», хоч останню назву можна було б також розглядати і як пам'ять про часи піднесення Тмутараканського князівства.

До розгрома Хозарського каганату у 60-х роках Хет. Святославом найбільшим торговельним центром на Волзі була столиця Хозарії Ітіль. Це був транзитний торговельний пункт, де сходилися шляхи з Русі, Булгарії, Кавказу, південних та східних арабських країн. В Ітілі існували територіально відділені від хозарської частини міста колонії різних іноземних купців, у тому числі й давньоруських. Географ Хет. Ібн-Хаукаль вважав, що слов'янська частина Ітіля була більшою за тогочасне італійське місто Палермо²⁶. Кожна з цих колоній для вирішення купецьких справ мала власного суддю, отож посідала елементи господарського самоврядування²⁸.

Роль Ітіля як вогнища міжнародної торгівлі в кінці X ст., після припинення існування Хозарського каганату, перейшла до міжнародного торговельного центру — Саксина, в якому мешкали, за свідченням ал-Гарнаті, купці навіть з таких віддалених земель, як Магриб у Північній Африці і Іспанія, і який, як гадає А. П. Новосельцев, перебував у залежності від Булгарії²⁹.

В Ітілі, а пізніше — у Саксині для частини давньоруських купців, очевидно, закінчувалася нелегка торговельна подорож. Поетапний характер взагалі був властивий економічним зв'язкам древності зі звичайною для них амплітудою від Іспанії до Булгару і від Русі до Китаю. Проте частина давньоруських купців рухалася на своїх кораблях на південь уздовж західного узбережжя Каспію, висаджуючись, як повідомляє Ібн-Хордадбех (840-і роки) на будь-якому березі. Частина їх, за свідченням Ібн-Хордадбеха, що був управителем пошт у місті Рей (поблизу сучасного Тегерану), через який ішов гостинець від південного узбережжя Каспію, досягала Багдаду в Іраку, або, йдучи на схід від Каспійського узбережжя через Балх і Маверраннахр у Середній Азії, Сіна (Китаю)³⁰.

Діям також засвідчений джерелами шлях на схід від Волги, що єднав Булгар з Хорезмом. Саме так ішло в Булгарію з Хорезма посольство багдадського халіфа Муктадіра 922 р., про що залишив спогади секретар цього посольства Ібн-Фадлан. Існує думка, що основна торгівля Русі із Середньою Азією проводилася через Булгар і по Волзі або вздовж неї суходолом. Проте з цим важко погодитись, якщо мати на увазі Київську Русь. Для неї більше значення напевно мав караванний шлях у Хорезм від Ітіля суходолом уздовж Каспійського узбережжя. Можливо, використовувався й морський шлях до східного узбережжя Каспію. Очевидно, саме тому в давньоруській літописній традиції це море називається Хваліським: подолавши цей шлях, купці потрапляли у Хвалиси-Хорезм.

Перевезення вантажів суходолом у напівпустелях арабського півдня і Середньої Азії відбувалися на верблюдах, про що, зокрема, пише Ібн-Хордадбех³². Б. О. Рибаків звернув увагу на давньоруську етимологію назви цієї тварини, що саме й відбивала використання її у далеких переходах по

а азійських просторах: «вельблуд»—«веле»— багато, «блуд»— блудити, ходити,
у той час як у інших народів Європи ця назва бере початок від давньогрецького
й або латинського коренів³³.

а Віддавна розпочалася й торгівля Русі з країнами Сходу через Анатолію,
з У творах арабського географа Масуді, що писав у 40-х роках X ст. і користу-
вався джерелами попереднього IX ст., вона змальовується вже уповні розвине-
ною. Як і давньоруський літописець, Масуді називає Чорне море Руським. На
1 його думку, ніхто, крім русів, що живуть на одному з його берегів, не плавав по
5 ньому. Серед русів Масуді виділив плем'я ал-луд-аана. Як вважає Б. Q. Рибак-
1 ков, він мав на увазі уличів, що до війни 940 р. між ними і Київським
- князівством займали землі від моря вгору по правобережжю Дніпра, а пізніше
і відступили до Дністра і, як зазначає «Повість временних літ», «приседяку
к Дунаеві». Масуді пише, що це численне плем'я «ходить у торговельних
справах у країну Андалус, Рум, Кустантинію (Візантію) і до Хозарів»³⁴. Як
довела Н. К. Нефедова, у цьому переліку названо першою саме Анатолію.

На ході торгівлі Русі з Близьким Сходом через Анатолію відбилася історія
хрестових походів. Від початку хрестоносних завоювань у Святій землі торгівля
Русі через Константинополь, уздовж західного узбережжя Малої Азії, через
Родос, Кіпр і Яффу на Єрусалим неухильно розширювалася. Певною мірою
цьому сприяв і рух паломників до християнських святинь. Однак після завою-
вання хрестоносцями у 1204 р. Константинополя торгівля через Егейське море
скорочується. Натомість далі підноситься роль у ній Анатолії.

Торгівлі через Анатолію свого часу сприяло політичне піднесення Тмутар-
канського князівства. Неухильно зростало в цей час і слов'янське населення
Криму. Після втрати для Русі Таманського півострова у 40-50-х роках XII ст. її
форпостом у Криму, у тому числі й торговельним, залишалося м. Русія, що
стояло на Керченській протоці. Про нього згадують східні, візантійські та
італійські джерела³⁵. Морська торгівля Русі зі Сходом у XII — на початку
XIII ст. йшла також через м. Согдак (Судак), серед інтернаціонального насе-
лення якого значний процент становили руси. Через Согдак, що у XII —
XIII ст. був найбільшим у Криму торговельним -центром, йшов каботажний
торговельний рух уздовж Кавказького узбережжя Чорного моря до Трапезун-
да, в якому сходилися шляхи з різних країн Сходу.

Саме через Трапезунд у Київську Русь, а пізніше у південно-західні
давньоруські князівства йшли товари з Малої Азії, Кілікії та Вірменії, свід-
ченням чого є знахідки привезених звідти срібних і бронзових виробів не лише
у Херсонесі й Приазов'ї, а й у Києві та Сахновці³⁷. Саме в цей час у Києві
з'являється колонія вірменських купців. Свідченням більш далеких торговель-
них зв'язків Русі XII — XIII ст. є знахідки в районі Києва скляного посуду
з Сирії і навіть з Єгипту³⁸.

Таким чином, торгівля Русі з країнами Сходу велася у кількох магіст-
ральных напрямках, що вже само по собі свідчить про значну роль її в
економіці Давньоруської держави. Глибокому усвідомленню її історичного
значення служить з'ясування соціальних джерел цієї торгівлі. Зовнішні еко-
номічні зв'язки були явищем, пов'язаним із розвитком суспільного ладу Русі.
Витоки їх лежали в епосі розкладу первісносуспільного устрою, що потяг за
собою виникнення озброєних дружин і походи на сусідні землі. Наслідком
далеких дружинних походів стала потреба в обміні матеріальними цінностями,
яку від часу її появи правлячі суспільні верстви намагалися повернути на
службу своїм класовим потребам. Саме тому склад данини, яку збирала
правляча верхівка племені або пізніше — держави, що народжувалася, перед-
бачав можливість обміну її на міжнародному ринку. При цьому натомість
одержувалися цінності, що не просто являли собою предмети споживання
правлячого класу, а й також забезпечували спочатку дальше відділення його
від маси трудящого населення, а пізніше — його політичну могутність.

Це є очевидним уже для полюддя на рівні племені, наприклад В'ятичів, яке
детально дослідив Б. О. Рибаків³⁹. Недаремно вітчизняні і східні джерела
одностайно називають серед товарів, що йдуть з Русі за рубіж, насамперед
хутра, мед, віск та рабів. Ще більш виразно це демонструє грандіозне полюддя
Київської Русі, описане в середині X ст. Костянтином Багрянородним⁴⁰. При-

ховану форму міжнародної торгівлі становив і викуп полонених, яких масово захоплювали озброєні дружини під час близьких і далеких походів, зокрема й на Візантію.

Звичайно, одночасно розвивалася й так звана вільна торгівля, що була виявом природних економічних контактів більш або менш віддалених народів. При цьому враховувалися інтереси не лише правлячих і взагалі заможних верств населення, що виявлялося в імпорті коштовних вжиткових виробів з цінних металів, ювелірних прикрас, дорогих шовкових, тканих і шитих золотом і сріблом тканин тощо, а й більш широких трудящих мас. Виразні приклади такої торгівлі, що практично не відбилась у писемних пам'ятках, дає археологія⁴¹.

Таким чином, виникнення й розвиток міжнародної торгівлі Київської Русі були невід'ємними супутниками соціальної еволюції її феодального суспільства. Усвідомлення цього факту тягне за собою необхідність уточнення усталених у науці поглядів на хід цієї торгівлі, зокрема й торгівлі зі Сходом. Насамперед відзначимо, що саме на тій території Русі, де найшвидшими, випереджаючими темпами йшов соціальний і державний розвиток, слід чекати найвищого порівняно з іншими давньоруськими землями ступеня торговельної ініціативи, спрямованої на міжнародний обмін в інтересах пануючого класу і держави, що формувалася. Однак і в наш час ця обставина не завжди береться до уваги. Досить поглянути на новітню топографію скарбів кувачівних монет, вміщену у черговому томі «Археології СРСР»⁴. Нумізматичний матеріал, вже порівняно давно введений до наукового обігу і картографований, у ній фактично не враховується, внаслідок чого складається хибне враження, що на землях державного центру Київської Русі торгівля зі Сходом була розвинена слабо. Натомість, судячи з названої карти, вона квітла північніше, по відомому під традиційною назвою шляху «з Варяг у Греки» аж до Ладозького озера і Балтійського моря, у В'ятичах і в Булгарії.

Крім того, недостатня увага в окремих загальноісторичних і археологічних працях до розвитку торгівлі зі Сходом у Київському Подніпров'ї призводить до хибного уявлення про напрямки торговельних шляхів Русі. Зокрема, у названій карті Хозарський шлях від Києва по Сіверському Донцю залишається не відображеним. Не відбиті знахідки монет і кладів уздовж Дніпра. Лише кілька знахідок уздовж Поділля, Галичини й Волині.

Нарешті, неповна картина нумізматичних знахідок східного походження у південних східнослов'янських землях, де сформувалася держава Київська Русь, породжує невірні уявлення про внутрішній економічний розвиток цих земель. Адже саме завдяки східній монеті, яка прийшла на Русь у ході торгівлі з арабським Сходом, тут почався справжній грошовий обіг. Судячи ж з названої карти, якраз у державному центрі Русі він був найслабший, ледь жеврів.

У працях з історії міжнародної торгівлі Давньої Русі підкреслюється роль у ній Арабського халіфату, що втягував до орбіти своїх впливів, у тому числі й економічних, племена європейського північного сходу, східної Прибалтики, а також східних і західних слов'ян⁴³. З цією тезою можна погодитись із застереженням, що закономірності розвитку зовнішньої торгівлі на давньоруських землях уже в період розкладу первіснообщинного ладу і генези феодалізму і активна участь Русі у цій торгівлі зумовлювались вітчизняними внутрішньо обумовленими причинами.

¹ Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства.— Киев, 1911.— Т. 1.— С. 183.

² Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси.— М.; Л., 1948.— Т. 1.— С. 315—369; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— С. 437—481.

³ Ключевский В. О. Курс русской истории.— М., 1900.— Т. 1.— С. 144—145, 148—149, 302—306.

⁴ Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути.— С. 316.

⁵ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.— К., 1971.— С. 15, 22, 41; Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья.— М., 1956.— С. 85.

⁶ Там же.— С. 84.

⁷ Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 22—23.

⁸ Там же.— С. 23.

⁹ Там же.— С. 21.

¹⁰ Янин В. Л. Вказ. праця.— С. 101.

- ¹¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII — XIII вв.— М.; 1982.— С. 280.
- ¹² Янин В. Л. Вказ. праця — С. 105.
- ¹³ Недков Б. България и съседните земи през XII в. според Идриси.— София, 1960.— С. 79.
- ¹⁴ Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев.— М., 1969.— С. 195.
- ¹⁵ Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 48—49, карта № 1.
- ¹⁶ Любомиров П. Г. Торговые связи Руси с Востоком в VIII — XI вв. // Уч. зап. Саратов, ун-та.— Саратов, 1923.— Т. 1.— С. 104.
- ¹⁷ Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 24.
- ¹⁸ Там же,—С. 48—49, карта № 1, 25, 129—130, 115, 113, 114, 109.
- ¹⁹ Янин В. Л. Вказ. праця.— С. 104—105. Див. також: Даркевич В. П. Международные связи. Табл. 161: Клады куфических монет на территории Восточной Европы // Древняя Русь: Город, замок, село,—М., 1985.— С. 401.
- ²⁰ Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 24.
- ²¹ Minorski V. Hudud al'Alam. The regions of the world a persian geography 982AD.— London, 1937.— P. 159.
- ²² Константин Багрянородный. Об управлении империей // Г. Г. Литаврин. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 271—273.
- ²³ Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— М., 1967.— Т. 2.— С. 84, 85; Древнерусское государство и его международное значение /А. П. Новосельцев, В. П. Пашуто, Л. В. Черепнин, В. П. Шушарин, Я. Н. Шапов,— М., 1965,—С. 384—385.
- ²⁴ Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути.— С. 337.
- ²⁵ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды // В. Г. Тизенгаузен.— Т. 1.— С. 63.
- ²⁶ Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 г.// КСИИМК.— 1952,— Вып. 43.— С. 16—19.
- ²⁷ Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути.— С. 336.
- ²⁸ Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента.— М., 1983.— С. 193—194.
- ²⁹ Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР,— 1967,—№ 3,— с. 106.
- ³⁰ Заходер Б. Н. Вказ. праця.— С. 84—85.
- ³¹ Даркевич В. П. Вказ. праця.— С. 390.
- ³² Заходер Б. Н. Вказ. праця.— С. 84—85.
- ³³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII — XIII вв.— С.289; Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— М., 1958.— Т. 1.— Стб. 116, 238.
- ³⁴ Заходер Б. Н. Вказ. праця,—С. 99, 104, 105—106.
- ³⁵ Нефедова Н. К. Куда ездили древние русы — в Андалузию или Анатолию? // Сов. востоковедение.—1958,—№ 4,—С. 113—115.
- ³⁶ Брун Ф. Черноморье.— Одесса, 1879.— Ч. 1.— С. 196—199; Зевакин Е. С. Пенчко И. А. Очерки по историк генуэзских колоний на Западном Кавказе// Ист. зап.—1938.— Т. 3.— С. 74—79.
- ³⁷ Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII'—XIII вв.: Произведения восточной торевтики на территории европейской части СССР и Зауралья.— М., 1976.
- ³⁸ ГуревичФ. Д., Джанполадян Р. М., Малевская М. В. Восточное стекло в Древней Руси.— Л., 1968.
- ³⁹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII — XIII вв.— С. 277.
- ⁴⁰ Там же,— С. 316—329; Константин Багрянородный. Об управлении империей.—С. 273.
- ⁴¹ Фехнер М. В. Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей до середины XIII в.// Международные связи России до XVII в.— М., 1961.— С. 46—54.
- ⁴² Даркевич В. П. Международные связи.— С. 401.— Табл. 161.
- ⁴³ Там же,— С. 388.

В. О. Щербак

СОЦІАЛЬНЕ ТА ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ МІЩАНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В XVI СТ.

Міщанство відрізнялося від інших суспільних станів не лише характером виробничої діяльності, але й специфічним юридичним статусом. «...В рабському і феодальному суспільстві,— зазначав В. І. Ленін,— відмінність класів фіксувалась і в *становому* поділі населення, супроводилася встановленням окремого *юридичного* місця в державі для кожного класу. Тому класи рабського і феодального (а також і кріпосного) суспільства були також і окремими станами»¹.

Питання про соціальне та правове становище населення українських міст феодальної епохи залишається маловивченим. Це пояснюється обмеженістю документальної бази і відсутністю статистичних даних, що дозволило б простежити еволюцію міщанства як суспільного стану.

Поглиблення суспільного поділу праці на Україні в XVI ст. на основі розвитку товарно-грошових відносин виявилось в економічному поживленні старих та появи нових міст і містечок, зростанні чисельності їх населення. Концентрація ремісничого виробництва та промислів сприяла поступовому перетворенню міст у центри торгівлі та обміну. Водночас значна частина їх мешканців була ще тісно пов'язана з сільським господарством. Протилежність міста і села не виступала з тією чіткістю, як це мало місце в економічно більш розвинутих західноєвропейських країнах. Відповідно і в характері виробничої діяльності населення відзначалося немало спільних рис. Міщани і селяни, як правило, виконували однакові загальнодержавні повинності. Проте вже з початку XVI ст. інтенсифікувався процес виділення жителів міст в окрему групу податного населення, відбувається формування ремісничо-торгового прошарку — власне міських станів.

Городяни прагнули до суспільної самостійності. Їх боротьба за самоуправління мала чисто феодалний характер, тобто переслідувала мету утвердження станових прав і привілеїв. Верховна (королівська або ж князівська) влада, впевнившись у перспективності поповнення джерел своїх прибутків за рахунок економічного потенціалу міст, часто поступалася домаганням міщанства. Так зароджувалася система прав, на основі яких міське населення консолідувалося в окремий стан феодалного суспільства.

Важливе значення для соціального та правового становища міщанства мали князівські уставні грамоти українським землям. Так, уставна грамота великого князя Олександра від 1494 р. містила ряд пільг, якими користувалися кияни. Це насамперед судові гарантії, свобода вибору місця проживання на території Великого князівства Литовського, спадковість земельних володінь. Жителі Києва звільнялися від ординської служби, робіт по утриманню замку, сплати митних платежів «по всей земли Киевской», одержували свободу торгівлі, право користуватися сервітутами тощо². Характерно, що вже ця грамота диференціює міщан по категоріях, у чому реально виявлялося їх соціальне розшарування.

Регламентация міського життя чіткіше окреслюється в жалуваних грамотах. У них незмінно визначалися торгові привілеї, надавалося право користування землею, спільними угіддями міської общини, вказувалися обсяги державних повинностей, встановлювалася власна адміністрація та судочинство. Наприклад, у грамоті князя Олександра від 24 червня 1502 р. луцьким міщанам дозволялося у навколишніх лісах «брати дерево на міське будівництво і для зведення власних будинків і на дрова, крім бортного дерева, а також косити траву, випасати худобу»³. 29 грудня 1552р. король Сигізмунд-Август видав грамоту тим же міщанам, в якій зазначалося, що вони торгового мита «в Луцьку і в Луцькому повіті і по всій Волині не повинні платити», а також можуть щорічно організовувати три двотижневі ярмарки⁴. Отже, ці привілеї являли собою вже певне юридичне визначення міського стану в соціальній структурі тогочасного суспільства.

У XVI ст. Київ, Луцьк, Володимир-Волинський, Житомир, Кременець та ряд інших міст Правобережної України користувалися магдебурзьким правом, яке забезпечувало міщанам самоврядування, свободу занять ремеслом та торгівлею. В той же час залежність від держави і феодалів негативно впливала на їх соціально-економічний розвиток. На міста поширювалася також чинність державного законодавства, яке регламентувало різні сторони їх життя.

Помітних втрат трудовим ресурсам завдавали грабіжницькі напади турецько-татарських полчищ. Великим гальмом у становленні соціального та правового статусу міщан Правобережжя було панування литовських і польських феодалів. Значна кількість населення проживала на землях світських і духовних феодалів і була у прямій від них залежності. Господарська діяльність міщан в юридиках залишалася поза компетенцією міських властей і суттєво підривала економіку міста, що в свою чергу негативно позначалося на становищі його мешканців.

Крім ремісників та торговців, у містах Правобережжя проживало чимало населення, яке не підлягало міській владі — шляхта, бояри, земляни, духовенст-

во, козаки, селяни. Так, згідно з описом Черкаського замку (1552), там проживало 1596 міщан, бояр, земян і князів—63, слуг міських—168, почет старости—427, драбів—1120, козаків—250⁵. У той же час у Києві нараховувалося 2807 міщан, жовнірів—525, земян—42, духовенства—119⁶.

Чисельність міського стану на Правобережжі, як і по всій Україні, зростала за рахунок селянства. Зацікавлена у зміцненні міст як важливого джерела поповнення прибутків казни та опорних пунктів під час війн великокнязівська та королівська влада заохочувала переселення в них селян. Останні звільнялися на кілька років від сплати всіх податків і відбування повинностей. Проте поширення фільваркового господарства призвело до закріпачення селянських мас. Соціальна природа феодального маєтку, нещадна експлуатація кріпосного селянина примушували селянина втікати у місто, за стінами якого він мав намір здобути особисту свободу та незалежне існування. Чисельність міських жителів Правобережжя зростала і за рахунок переселенців—колоністів польського та німецького походження. Природний приріст населення через голод, часті епідемії, коротку тривалість життя відігравав другорядну роль.

Для того щоб вважатися повноправним громадянином, тобто перебувати під захистом міського самоуправління, користуватися привілеями, які надавалися городянам, зокрема правом заняття ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, необхідно було володіти певним нерухомим майном, бути як мінімум власником будинку. В інвентарних описах міст перераховуються всі види земельних угідь, які належали їх мешканцям—пашні, сінокоси, вигони, огороди, сади тощо. У привілеї Сигізмунда III Чигирину від 1 травня 1589 р. навколишня територія оголошувалася власністю міста «із усіма землями, ґрунтами, полями, лісами, борами, річками, озерами, ставками, пасіками, рибними, бобровими та іншими всякими пожитками»⁷. Отже, поряд з торгівлею та ремеслом міщани продовжували займатися землеробством, мисливством, рибальством і т. ін.

Чіткіше виділення міського стану як ремісничо-торгового прошарку населення було, як правило, у великих містах. Наприклад у Києві на середину XVI ст. існували численні цехи лучників, ковалів, чоботарів, золотарів, кравців, кушнірів, ковалів, шевців, пекарів, перекупників, рибалок, підстригачів і теслярів. Згідно з люстрацією 1571 р. понад третина киян займалася ремеслом і торгівлею⁸. Великий князь Свидригайло ще у першій половині XV ст. почав щедро роздавати землі кременецької громади місцевим боярам. У результаті більшість міщан була позбавлена права займатися землеробством та промислами.

Соціальна диференціація міщанства Правобережної України в XVI ст. прослідковується також у формах і розмірах повинностей на користь держави та окремих феодалів. Зазначимо, що вони тривалий час не відзначалися одноманітністю. В кожному з регіонів на існуючі норми повинностей поступово нашаровувалися нові, що мали тенденцію до зростання. Однією з найдавніших і традиційних була робота по будівництву та підтриманню в порядку міських та замкових споруд. У привілеї містечку Горохову, наприклад, вказувалося: «...всі взагалі міщани будуть зобов'язані навколо міста вал у порядку висипати, високо його підняти і дерном покрити, потім палісаду та бзшні укріпити»¹⁰. Аналогічні згадки зустрічалися майже у всіх королівських привілеях містам, де велася боротьба проти кочівників.

У містах та містечках, на території яких, крім замку, існували мости або будь-які інші укріплення, роботи чітко розмежовувалися. Притягнуті до «городової» роботи міщани завжди протестували проти порушення привілею у напрямку розширення обсягу повинності. Так, чорнобильські міщани скаржилися королю Сигізмунду на свого державця І. Немирича, зокрема, за те, що змушував їх працювати на будівництві замку. Розглянувши скаргу, король залишив за чорнобильцями старі повинності. У грамоті зазначалося, що вони, як і раніше, «острог робят и перекоп копают, а замку робити не повинни». Міщани виконували і додаткові роботи після пожежі або повені.

Важливе значення для міщан мала військова служба. Одні несли її нарівні з шляхтою та боярами, брали участь у походах, йшли на війну під хоругвою свого повіту, інші були зобов'язані виступати для оборони замку лише під час

наступу ворога. «Абы уси мещане и подданные наши часу навалное потребы в з иными людьми нашими земскими войну служили,— назначалось в I Литовському статуті,— або з дозволення нашим на войну выправляли»¹². Особливої актуальності це питання набувало на південному кордоні. У привілеї місту Лисянка зазначалося, що його мешканці «мають ставити палісаду і оточувати себе стінами і башнями... а кожний із міщан має заготовити рушницю доброю, двома фунтами пороху і копою куль, кожен же, хто не запасеться або не захоче мати у себе вищезгаданих предметів, необхідних для постійної оборони міста, буде підлягати покаранню, призначеному нашим урядом»¹³. Військова служба на той час була надзвичайно обтяжлива і не кожен мав змогу її відбувати. Із опису Канівського замку 1552 р. видно, що лише найбільш заможні міщани разом з боярами і землянами звільнялися від «замкових робіт», а несли військову службу¹⁴.

У тісному зв'язку з останньою перебувала сторожова та підводна повинність. Для оборони замку і своєчасного одержання відомостей про просування ворога сторожові пости виставлялися в полі, а також поблизу брами чи арсеналу. Підводна повинність складалася з двох видів: постачання підводами гінців або артилерійського обозу і прийому приїжджих представників влади і забезпечення їх усім необхідним у дорозі.

На півночі Правобережжя розміри військових повинностей були порівняно меншими, поступово повинності замінювали сплатою грошових та натуральних податків. Крім того, міщани сплачували мито за переїзд через мости і взагалі в'їзд до міста, за право прогону худоби; помірно за кожен мірку збіжжя, проданого на міському ринку; сош — податок від кожного забудованого двору; капшизну за право продажу напоїв тощо. Очевидно, таких податків було чимало, оскільки навіть у I Литовському статуті містився наказ «абы жаден человек в панстве нашем великом Князстве Литовском не смел новых мыт вымышляти ани уставляти ни на дорогах ани на местах ани на мостах и на греблях и на водах, ани на торгах выменьях своих, кроме которые были з стародавна уставлены»¹⁵. Дуже часто були випадки відбування міщанами, особливо мешканцями містечок, відробіткових повинностей, що мало чим відрізнялося від звичайної панщини.

Міщанство як окремий стан Великого князівства Литовського з певними правами і привілеями виступає вже у I Литовському статуті 1529 р. У його статтях, наприклад, зафіксовані судово-адміністративні та майнові відносини міщан з представниками інших суспільних верств.

Зростання економічної значущості міст змусило панівний клас врахувати і станові позиції їх мешканців. Значно розширено права міщанства як стану, життя і власність якого охороняло загальнодержавне законодавство у статуті 1566 р. В останньому прямо вказувалося: «...мещане и всех людей посполитых... заховати при свободах и вольностях христьянских»¹⁶. Статути надавали міщанам юридичні гарантії у відносинах із представниками інших станів, зокрема право притягувати до суду шляхтича за нанесення ран або збитків. Водночас вони обмежували міщанство власне ремісничо-торговим прошарком і передбачали позбавлення шляхетства за аналогічну виробничу діяльність: «...и ж кгда бы шляхтич занежавши имения и обыстья своего шляхетского, або про худобу свою ищучи поживенья, шол бы до места, и мешкал там, торг местский ведучи, або и шинк в дому маючи, и локтем меречы, або ремесло робечи на верстате, таковой вжо з вольностей шляхетских веселитися не маеть»¹⁷.

Багате купецтво, ремісничі майстри, які очолювали цехи, лихварі становили верхівку міського населення. До складу міського патриціату входили українські, литовські та польські багатії, а також родини німців, вірмен, євреїв, представників інших народностей. Вони володіли значним капіталом, земельними угіддями в околицях міста. Так, у Києві міський патриціат складала родина Баликів, Ходиків, Мелешковичів, Крикуновичів, Криницьких, Шаулів та ін.¹⁸ Вони прибрали до рук адміністративні та судові посади, що забезпечувало панування патриціату над містом. Аристократія докладала чимало зусиль для одержання шляхетських прав, тим самим поступово відривалася від міщансь-

кого стану, втрачаючи зв'язки з корінними інтересами міського населення. Нобілітована частина міської верхівки ослабляла опір міст наступу феодалів.

Середній прошарок міщан, або поспільство, складали дрібні та середні ремісники та торговці, цехові підмайстри. До них приєднувалися і заможні селяни, які володіли певними матеріальними цінностями і могли влаштуватися як повноправні громадяни. Представники поспільства рідко входили до міських урядів і не користувалися правами та привілеями, що були доступні лише міщанській верхівці.

Позбавлене будь-яких прав із надзвичайно низьким матеріальним рівнем залишалося плебейство — незаможне населення міст та його околиць — «коморники», «підсусідки», «загородники», ремісники-одиначки, селяни-втікачі, наймити. Визначення структурних рис цієї соціальної групи міщан і основного джерела поповнення її рядів дано Ф. Енгельсом: «Плебейська опозиція складалася з розорених городян і маси міських жителів, які не мали прав громадянства: ремісничих підмайстрів, поденщиків і численних представників виникаючого люмпен-пролетаріату, які зустрічаються вже на нижчих ступенях розвитку міст»¹⁹. Податковий універсал 1567 р. вимагав від міських урядів реєстрації так званих «люзних людей», або «гультаїв», які «нікому весь рік не служать, а наймаються лише на тиждень, чи зовсім не працюють»²⁰.

Основну масу міського населення Правобережжя становили українці. У містах проживали також поляки, вірмени, греки, татари, литовці, росіяни, білоруси, представники інших народностей. Наділені урядом привілеями, вони займалися торгівлею, орендували промисли, маєтки та інші прибуткові об'єкти. Нагромадження значного капіталу дозволяло їм входити до складу міської верхівки.

Панування литовських та польських феодалів негативно впливало на соціальне становище міщан Правобережжя. Вони не мали своїх представників не лише у великокнязівській раді і польському сеймі, але й у місцевих сеймиках. Відповідно всі питання економічного та соціального характеру фактично вирішувала шляхта і магнати через своїх представників у міських урядах або самі власники міст. Так, міщани не могли скласти конкуренції шляхті, яка забезпечила собі право безмитної торгівлі, а також майже не брали участі у зовнішній торгівлі²¹.

Таким чином, протягом XVI ст., незважаючи на іноземне гноблення, на Правобережній Україні відбулися певні зрушення в соціальному та правовому становищі міщанства. Відокремлення ремісничо-торгового прошарку міського населення від інших соціальних груп відбувалося неоднаково, оскільки в багатьох містах та містечках яскраво виявленого поділу праці не існувало. Одночасно склалися юридичні основи функціонування міського стану, утвердження його прав у структурі феодального суспільства. Консолідація міщанства гальмувалася необмеженою владою шляхти та засиллям іноземців.

¹ Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії // Повне збір. творів.— Т. 6.— С. 293.

² Акты, относящиеся к истории Западной России.— Спб., 1853.— Т. 1.— С. 145, 146 (далі — АЗР).

³ Архив Юго-Западной России.— Киев, 1869.— Ч. 5, т. 1.— С. 20 (далі — АЮЗР).

⁴ Там же.— С. 22.

⁵ Там же.— Киев, 1886.— Ч. 7, т. 1.— С. 87—89.

⁶ Там же.— С. 113—117.

⁷ Там же.— Ч. 5, т. 1.— С. 85.

⁸ АЗР.— Т. 1.— С. 170.

⁹ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1894.— Т. 20.— S. 22—23.

¹⁰ Starożytna Polska.— Warszawa, 1846.— Т. 2.— S. 92.

¹¹ АЮЗР.— Киев, 1907.— 4. 8, т. 5.— С. 14.

¹² Временник Московского общества истории древностей российских.— 1854.— Кн. 18.— С. 11 (далі — Временник МОИДР).

¹³ АЮЗР.— Ч. 5, т. 1.— С. 136—137.

¹⁴ Там же.— С. 66.

¹⁵ Временник МОИДР.— Кн. 18.— С. 4.

¹⁶ Там же.— 1855.— Кн. 23.— С. 3.

¹⁷ Там же.— С. 63—64.

¹⁸ Історія Києва : В 3 т., 4 кн.— К., 1986.— Т. 1.— С. 258.

¹⁹ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 7.— С. 337—338.

²⁰ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 1.— S. 68.

²¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954.— С. 40.

П. М. Сас

ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНИХ ОСНОВ
БРАТСЬКОГО РУХУ НА УКРАЇНІ
В КІНЦІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.:
КЛАСОВО-СТАНОВИЙ ФАКТОР

У кінці XVI — першій половині XVII ст. у феодальному суспільстві на Україні відбулося помітне загострення класових і соціальних антагонізмів, стрімко накопичувалися, загрожуючи соціальним вибухом, нерозв'язні в умовах польсько-шляхетського панування проблеми етносоціального розвитку української народності. За цих обставин пробуджувалися творчі й ідейні потенції найбільш прогресивних українських культурно-освітніх діячів, письменників-полемістів та ідеологів. Наболілі етнополітичні питання, що постали в цей час перед українським етносом, діставали в їх творчості відповідне ідеологічне обґрунтування.

В загальному плані суспільно-політичної та ідеологічної боротьби, що точилася в цей час на Україні, одним із яскравих і самобутніх явищ став братський рух. До братств — всестанових громадських організацій релігійного характеру — входили міщани, дрібна шляхта, а також представники духовенства. Характерно, що навколо братських організацій, які в розглядуваний період виникли у Львові, Києві, Луцьку, Рогатині, Дрогобичі, Самборі, Березанях та інших українських містах гуртувалися передові письменники-полемісти, типографи, вчені².

На практиці братства були дуже далекі від постулатів «братської любові» до ближнього, які декларувалися діячами братського руху. Належність братчиків до того чи іншого класу-стану феодального суспільства й значні соціальні контрасти всередині цих громадських організацій зводили глуху стіну між бідними та багатими членами братств. У свою чергу, це зумовлювало ідейну неоднорідність і певну поміркованість суспільно-політичних поглядів, що народжувались у братському середовищі. Їх ідейний зміст обумовлювався, як правило, класовими інтересами заможної верхівки міщанства й шляхти — членів братств.

Найактивнішою соціальною силою братств було міщанство. Суспільно-політичні погляди міщан-братчиків формувалися під впливом поглиблення етнічної самосвідомості української народності в процесі боротьби народних мас проти жорстокого соціального і національно-релігійного гніту, встановленого на Україні феодалами шляхетської Польщі. Окремі суспільні ідеали та ідеї, які бралися братствами на озброєння, зумовлювалися специфічним соціально-економічним становищем міщанського стану у феодальному суспільстві. Непевне становище дрібних виробників міста формувало стійкі риси їх суспільної психології. З одного боку, міських ремісників, підмайстрів, учнів і дрібних торговців не полишала надія міцно стати на ноги, збагатитися, відкрити власну майстерню чи крамницю. З другого — сувора реальність життя феодального міста, невід'ємними атрибутами якої були гостра конкуренція між цехами і партачами, безжалісне здирництво лихварів і свавілля феодальних власників, постійно загрожувала їм повним зубожінням. Тому характерним стереотипом суспільної психології дрібних виробників міста була віра, що заповітний шлях до збагачення пролягає через чесну працю, простоту нравів і дотримання моральних заповідей християнства.

Характерною у цьому відношенні є ідейна спадщина Львівського братства, організаційні форми, методи діяльності та основні ідеї якого сприймалися багатьма міщанськими братствами на Україні. Як видно з епістоли (послання) Львівського успенського братства до міщан Нового Костянтинова (1609), діячі братського руху проповідували такі погляди, моральне та ідейне навантаження яких було найбільш близьким і зрозумілим дрібним ремісникам, торговцям і міщанам, що займалися промисловою діяльністю. На противагу соціальним концепціям православної церкви, в котрих лицемірно твердилось про «богоугодність» бідності й помірності в усьому, автори епістоли не вважали за гріх прагнення людини до збагачення, якщо матеріальне благополуччя здобува-

ється власною працею. Вищими моральними принципами вони вважали сімейну добродетель, засуджували зажерливість, пияцтво та інші вади: «Не иж бы богатство было зло? Але лакомство и злое набыте то ест зло. Не иж бы своєю працею маестност набытая была зла? Але дряпезтво и лакомство и забытност при том о всех приказанях божиих, о церкви и о ближних своих, то ест зганено. Не иж бы напою был злый? Але проклято ест пьянство. Не иж бы оженене речу неучтивою было? Але шкетеченство то ест обредливое»³.

Як бачимо, в названих принципах відбилися основні риси психології дрібного виробника, його наївна віра у те, що чесним, правдивим шляхом можна буде зайняти більш високу позначку на шкалі цінностей феодального суспільства. Така ідея цілком влаштувала й заможну міську верхівку, яка знаходила моральне виправдання «своєю працею» нажитим багатством. Характерно, що загальна тональність декларованих львівськими братчиками моральних норм поведінки була співзвучною з вимогами цехових статутів стосовно цехової взаємодопомоги й благодійності, а також з деякими правилами, зафіксованими в магдебурзьких збірниках (до самоврядування мали обиратися «ідеальні» з точки зору складачів норм магдебурзького права міщани: середнього достатку, незажерливі, богобоязливі й наділені іншими чеснотами)⁴.

Такі настрої суспільної психології міщанського стану зумовлювали соціальну й суспільно-політичну поміркованість поглядів верхівки міщанських братств. Недарма І. Вишенський гнівно таврував спосіб життя й ідейне пристосовництво братських керівників. Так, письменник-полеміст звинувачував одного з відомих діячів Львівського братства Ю. Рогатинця в надмірній любові до ситого життя. Тому він не міг, вважав І. Вишенський, заради спільного блага стати на шлях подвижництва, а тим більше обійтися без «розкоші львовської»⁵.

Суспільно-політична діяльність братств найповніше розкривалася в їх боротьбі проти національно-релігійних утисків, яких зазнавало населення українських земель під гнітом шляхетської Польщі. На захист конфесії української народності досить послідовно виступали насамперед ті братства, де головну роль відігравали міщани. Вони рішуче засудили рішення Брестського церковного собору 1596 р. про унію католицької й православної церков. Слід зазначити, що, обстоюючи право свободи віросповідання для православних у Речі Посполитій, братчики-міщани дотримувалися поглядів, які відповідали їх становим інтересам і певною мірою відрізнялися від теорій, котрі висувувалися православними українськими магнатами й шляхтою. Мова йде насамперед про переоцінку діячами міщанських братств ролі різних класово-станових груп у суспільно-політичній боротьбі на Україні.

В той час коли ідеологи пануючого класу обґрунтовували суспільну значущість феодалів православного віросповідання як найважливішого гаранта процвітання православної церкви на українських і білоруських землях Речі Посполитої, автори згаданого послання Львівського братства до новокостянтинівських міщан піддали сумніву цю тезу. Однією з причин цього було те, що політика польсько-шляхетських правлячих кіл, спрямована на насадження уніатської церкви на Україні, оголила політичний конформізм українських феодалів, повне нехтування ними суспільно-політичних інтересів українського народу. В посланні Львівського братства викривалася зрадницька роль не лише церковних ієрархів-«відступників», але й гостро засуджувався перехід частини світських феодальних власників України в католицизм та уніатство, мотивований корисливими економічними й політичними розрахунками⁶.

Той факт, що чимало світських можновладців на Україні порвали з православ'ям, кваліфікувався львівськими братчиками як тяжкий гріх, відплатою за який став повний занепад «зацних» родин та шляхти, які перейшли в уніатство або прийняли католицизм, а також втрата ними політичної ваги⁷.

Така постановка питання логічно вимагала відповіді на питання, де ж та суспільна сила, на яку може опертися православна церква? Діячі Львівського братства схилилися до думки, що нею повинен стати братський рух. Самі братства зображувалися ними як громадські організації, що найбільше узгоджувалися з канонами православ'я⁸. Крім того, члени Львівського братства вважали, що братські організації прирікаються на месіанську роль у справі

лорятунку православної церкви ще й через те, що вони ґрунтуються на принципі колективної участі простих віруючих у церковних справах. Вмотивовуючи такий висновок, львівські братчики вдавалися до аналогій з реаліями суспільно-політичного устрою феодального суспільства, в доцільності і «фрозумності» якого вони нітрохи не сумнівалися⁹.

Ідею пріоритетної ролі братств у суспільно-політичній боротьбі на Україні, спрямованій проти національно-релігійних утисків, обстоювали також діячі інших братських організацій. Такий висновок можна зробити, зокрема, зі змісту документів Київського православного братства першої чверті XVII ст. В листі членів братства до Івана Грамотина, який обіймав одну з важливих урядових посад у Російській державі (1625), фактично проголошувалися основні цілі братського руху. За релігійною оболонкою цього документа чітко виступала суспільно-політична позиція братств: в умовах панування на Україні польських феодалів та їх політики національно-релігійного гноблення братським організаціям належить роль найважливіших форпостів у боротьбі на захист православної конфесії. Київські братчики писали: «...яко братство нарицается, егда христиане правоверный, живуще посреде иноверных, посреде ляхов, унеятов и проклятых еретиков и, хотяще от них отлучитися и с ними ничто же смесно имети, сами со собою любовию совокупаются, имена своя воедино списуют и братами нарицаются, се же да твердее и скорее противоверных отразити возмогут»¹⁰.

Розвиток освіти, контакта мешканців українських міст з діячами західно-європейської культури обумовили сприйнятливість представників міщанського стану до різного роду реформаційних ідей раціоналістичного характеру. Визначальний вплив на поширення таких ідей на Україні мали внутрішні соціально-економічні та суспільно-політичні фактори. Зокрема, це поглиблення в кінці XVI — першій половині XVII ст. станової консолідації міщанства, а також загострення суспільно-політичної боротьби на Україні внаслідок розколу православної церкви після Брестської церковної унії 1596 р., що спричинилося до пошуків культурно-освітніми діячами й ідеологами шляхів захисту культурних надбань та етносоціальних інтересів українського народу. Не дивно, що в українських містах нерідко можна було тоді зустріти проповідників, які представляли різні течії в християнстві. Вони не без успіху шукали собі послідовників серед міщанства. Вже на початку XVII ст. в Гощі, Ляхівцях, Киселені, Берестечку та інших містечках Волині існували громади соцініанців*. Їх підтримували багаті шляхтичі

Досить радикальна ідея, яка відбивала елементи Реформації у братському русі, полягала у встановленні контролю за діяльністю духовенства з боку простих мирян й у дозволі їм читати й тлумачити «священні» християнські книги. В посланні Львівського братства до міщан Нового Костянтинова (1609) ця ідея обґрунтовувалася необхідністю викриття «лжеучителів», «лжепастирів», «злых преложених», тобто духівників, запідозрених у відступах від канонів православ'я. Звідси братчики робили висновок про необхідність колективної боротьби громад віруючих проти священників та церковних ієрархів, котрі «погоршили». Закликаючи простих мирян силою позбавити таких священослужителів сану, вони писали у своєму посланні: «А ... архиерей и ерей и вшелякий стану духовного преложонный, тутеж и отець телесный, если бы тя погоршати мьло, вылуп его, и женит от себе ... волка в скорь овечей по зубех драпъжных знай, злодья и убийцу до кошарнь не пущай и не дай ему вступу, замкни пред ним дверь, вархолника, посварцу, шкодцу [не пущай]»¹².

Ті імпульси радикалізму, що виходили з братського середовища, не означали, однак, заперечення православної церкви як такої взагалі. Тому діячі братств заявляли про засудження різних еретичних течій у християнстві, що замахувались на її цілісність. Братства боролися не проти православної

* Соцініанство як раціоналістичний напрям антитринітаризму (течії в християнстві) виникло у XVI ст. в Швейцарії. Соцініанці вважали Христа людиною, яка не заслуговує на божественне вшанування. Авторитет «священного писання» вони визнавали лише в тому разі, якщо воно не суперечило розумові. Соцініанці виступали за віротерпимість, мали чимало шкіл та друкарень.

церкви, а виступали лише за «чистоту» віри, намагалися позбутися «лжепастирів». Так, у посланні Ю. Рогатинця до Віденського православного братства (16 листопада 1599 р.) рішуче спростовувались інсинуації уніатського духовенства щодо прихильності православних братств до лютеранства та інших реформаційних течій у християнстві¹³.

Загалом боротьба проти національно-релігійних утисків була одним із найважливіших інтегруючих факторів братського руху. Братства включалися в неї не лише через абстрактну любов до православ'я. Виступи братчиків на захист православної церкви мали також реальну, земну основу, яка корінилася, зокрема, в соціально-економічних умовах життя міщанства. Як і селянські маси, українські міщани зазнавали жорстокого національно-релігійного гніту. Крім того, вони постійно нашкоджувалися на дискримінаційні перепони у сфері ремесла і торгівлі. Ю. Рогатинець писав у своєму посланні до Віденського братства, що «ляхове народ наш в мѣсть сем [Львові.— П. С.] пустошат, не допущаючи обходов мѣстцких, ань ремесл робити, ань учнев руских учити»¹⁴. Автори окружного послання Львівського братства до всіх православних віруючих (1608) також розглядали кричущі національно-релігійні утиски, яких зазнавало населення українських земель, насамперед через призму інтересів міщанства¹⁵.

Порушення станових інтересів дрібних виробників міста було однією з причин накопичення соціального невдоволення серед міщан і поширення серед них настроїв визвольної боротьби. Безперечно, це служило вихідним матеріалом формування ідейних поглядів теоретиків братського руху, тобто найбільш освічених, критично мислячих осіб, здатних до узагальнень основних потреб та інтересів міщанського стану. Окремі з них підходили до розуміння суспільного значення міщанства як політичної сили. Так, Ю. Рогатинець виступав за участь міщан у державних сеймах Речі Посполитої. На них, вважав він, представники міщанства повинні відстоювати свої станові права, а також боротися за вирішення питань, що стосувалися всього населення українських земель¹⁶.

Шляхтичі, які входили до братств, використовували сеймову трибуну насамперед для досягнення своїх класових цілей. Ілюстрацією цього може служити промова на Варшавському сеймі 1620 р. волинського чашника Лаврентія Древинського — члена Луцького братства. Основною ідеєю його сеймового виступу була вимога припинити національно-релігійні утиски населення українських земель. Торкаючись становища мешканців українських міст, Л. Древинський закликав уряд шляхетської Польщі покласти край релігійним та економічним утискам православного міщанства. Причиною того, що «нечуваних утисків руський наш народ як в Короні, так і у Великому князівстві Литовському зазнає» Л. Древинський вважав не що інше, як порушення «вольностей», закріплених за українськими феодалами різними правовими актами. З другого боку, — твердив він, — «людям достойним і вченим» з числа української шляхти православного віросповідання закривався доступ на державні посади, порушувалось їх давнє право на «хліби духовні». Хоча Л. Древинський засуджував релігійні гоніння й утиски, яких зазнавали мешканці українських міст, однак він з погордою ставився до міщанства, оскільки на перше місце ставив інтереси свого класу. Так, ущемлення шляхетських прав він вбачав у тому, що на вищі церковні посади призначалися вихідці з міщан, а не згідно з «породою»: володимирський єпископ був сином львівської міщанки, архиєпископ полоцький — сином шевця з Володимира¹⁷.

В досліджуваний період на Україні починають складатися соціально-економічні й суспільно-політичні передумови формування елементів гуманістичної культури. Колективними носіями таких проявів духовного життя були насамперед братства, а також науково-освітні гуртки, що знаходилися під патронатом великих феодалів. Ідейними джерелами ренесансної культури на Україні виступали неоплатонізм та різні раціоналістично-еретичні вчення.

Братські організації активно виступали за розвиток освіти, в тому числі вивчення античної спадщини, докладали зусиль для поширення книгодрукування. До 1648 р. в 17 містах і селах України вже діяло 25 друкарень, які відіграли помітну роль у розвитку духовної культури українського народу

і боротьбі проти ідеологічної експансії католицизму. Найбільший обсяг друкованої продукції припадав на чотири з них: Києво-Печерську, Львівського братства, Костянтина Острозького та Михайла Сльозки.

Як правило, з братствами підтримували контакти передові письменники-полемісти, типографи, вчені. Зокрема, до них належали брати Стефан і Лаврентій Зизанії, Кирило Транквіліон Ставровецький, Мелетій Смотрицький, Фома Ієвлевич, Леонтій Карпович та інші громадські діячі й мислителі. Їх діяльність та ідейна творчість були пов'язані з так званими гуманістичними студіями — одним із елементів культури Відродження. В гуманістичних студіях дослідники на перше місце ставлять культ писемного слова, з яким у соціально-політичних доктринах раннього Відродження ототожнювалася духовна культура взагалі, знання і чесноти.

В кінці XVI — першій половині XVII ст. українські культурно-освітні й суспільно-політичні діячі виступали за те, щоб книги друкувалися слов'янською (церковнослов'янською) та руською (українською) мовами. Характерно, що церковнослов'янська мова сприймалася всіма східно- і південнослов'янськими народами як «високий стиль» власних літературних мов і була важливим засобом міжслов'янського культурного спілкування. Подібні погляди поділяв, зокрема, Памво Беринда. Певний час він працював у друкарні Федора Балабана у Стратині. Згодом вступив до Львівського братства, а після 1616 р. його діяльність пов'язується з Києво-Печерською друкарнею¹⁹. Для П. Беринди мовна спорідненість слов'янських народів Східної та Південної Європи доповнювалася спільністю конфесії («великоросси, болгары, и сербы и прочие подобныи намъ в православии»). Він вітав також переклад частини текстів «Триоді пісної» (1627) на українську мову, зроблений Тарасієм Земкою, який, до речі, в 1607—1615 рр. був учителем Львівської братської школи.

В питанні про форми поширення друкованого слова на Україні таку ж позицію займав Гавриїл Дорофієвич, який став членом Львівського братства в 1590 р. Певний час він служив львівському єпископу Гедеону Балабану, а наприкінці 20-х років XVII ст. разом зі своїми однодумцями П. Бериндою й Т. Земкою оселяється в Києві. Там він активно включається в роботу культурно-освітнього гуртка при Києво-Печерській лаврі, який був заснований Є. Плетинецьким та З. Копистенським. У вірші «До велможного пана, его милости пана Александра Балабана, старосты вьнницкого и прочая» він прославляв «словенську» мову, яка, вважав він, набула на українських землях високої довершеності й внутрішньої краси. Поширення друкованих книг і розвиток освіти були, на думку Г. Дорофієвича, необхідною складовою частиною суспільного буття народу, служили загальному благу. Тому він закликав українських багатіїв-меценатів не шкодувати грошей для цієї справи.

В своїх творах ідейні натхненники братств переосмислювали такі важливі проблеми, як взаємозв'язок культури народу і формування громадянської позиції особи, суспільна значимість здібностей людини. Так, львівські братчики намагалися розв'язати питання наступності культури, передачі культурних надбань від одного покоління до іншого. Вони сподівалися вирішити його через поширення серед народу освіти, що було одним із найяскравіших проявів гуманістичної тенденції у братському русі. На думку львівських братчиків, освіта мала стати тією панацеєю, що не дозволить розмити політичні, ідеологічні й культурні підвалини, на яких базувалась українська народність: «Ку тому школу наук христіанских кгрецких и словенских, детем вашим всем посполите фундовати, иж бы, пиючи в чужих студницах воды наук иноязыческих, веры своей не отпадали, зачим праве и всенародное згинение барзо близко ходит»²⁰.

Гуманістичні тенденції, властиві братському міщанському руху, рельєфно виступили також у ставленні братчиків до організації навчального процесу в своїх школах. У статуті Львівської братської школи 1586 р., який брали за зразок інші братські школи на Україні, йшлося про те, що становище учнів у школі мало визначатися рівнем його знань, а не соціальним становищем. Називаючи рівень знань критерієм оцінки здібностей учня, укладачі статуту фактично обстоювали рівність усіх станів феодального суспільства у сфері духовної культури. Грунтуючись на теорії природної рівності людей, вони

писали: «Богатый над убогим в школе нечим вышии не мают быти, только самою наукою, плотию же равно вси, все бое есми о христе братия, главы едином уды, ни един же уд, око руце и рука нозе рещи может не тебе ми еси»²¹. Гуманістичною за своїм характером була також ідея контакту батьків і школи, яка суперечила поглядам, котрих дотримувалися в галузі шкільної освіти церковники.

В суспільно-політичних поглядах учасників братського руху помітне місце належало деяким ідеям громадянського гуманізму. Братські ідеологи, які за походженням належали до пануючого класу, зверталися до них з метою посилення впливу православних феодалів на суспільно-політичний рух. Так, у поглядах ректора Київської братської школи Касіяна Саковича, вихідця із сім'ї православного священника, чітко виступила орієнтація на православних феодалів як на головну рушійну суспільно-політичну силу українського етносу. Саме в представниках пануючого класу він вбачав основну опору братського руху. В поетичному творі «Вършь на жалостный погреб зацного рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана войска его королевской милости запорозского» К. Сакович як приклад для наслідування наводив життєвий шлях і діяльність гетьмана П. Сагайдачного, який на початку 20-х років XVII ст. вступив до Київського братства разом зі всім реєстровим козацьким військом²². Автор вірша ставив за взірць діяльність П. Сагайдачного, спрямовану на підтримку освіти.

Ідеї громадянського гуманізму висловлював учитель Львівської братської школи С. Зизаній. У виданому в 1596 р. у Вільно полемічному творі «Казанье святого Кирилла патриархи Иерусалимского о антихристе и з розширением науки против ересей розних» він обстоював ідеал служіння загальному благу, закликав до суспільно-корисного застосування кожним своїх здібностей. Характерно, що однією з чеснот він вважав добродійне ведення господарства, що відображало психологію дрібного власника. «Не толко свечу мей,— писав він,— але старейши жебы и горела. Абы ся светло оказала справ твоих добрых пред человеки ... оубери ж ся оздобне в одежу непокалянную дел добрых. И штое от бога одержал шафуй тым бачне и пристойне. Если маетность если и слово науки зверено ти есть»²³. Ідея спільного блага, яка служила критерієм моральної оцінки, поділялась Ю. Рогатинцем, К.-Т. Ставровецьким, іншими культурно-освітніми діячами України.

Поширення на Україні освіти, книгодрукування, суспільно-політичні ідеї східнослов'янської єдності, патріотизму й громадянського гуманізму безперечно сприяли посиленню серед населення українських земель визвольних настроїв. Потреба в теоретичному узагальненні проблем, які постали перед суспільно-політичним рухом у процесі боротьби проти національно-релігійного гніту, дістала досить ґрунтовне вирішення в творчості одного з фундаторів Київського братства архімандрита Захарія Копистенського. В написаному ним полемічному творі «Палінодія» (1621—1622) підводилося ідеологічне підґрунтя під суспільно-політичну й ідеологічну боротьбу, яка точилася на Україні. З. Копистенський засуджував церковну унію й гоніння на православних, обґрунтовував ідею східнослов'янської єдності і підкреслював спільність походження української та російської народностей. Він писав про «россов Великой России» та населення «Малой России» як про складові частини славного в минулому «яфето-роского поколенья». Автор «Палінодії» з гордістю проголошував, що «народ той яфето-росский и доселе квитнет». В цілому ідеологічна канва «Палінодії» проектувалася на таку етносоціальну проблему, як етнічна самосвідомість населення українських земель. Важливим у цьому відношенні було те, що З. Копистенський підкреслював активне начало в українському народі, його здатність до звитяжної боротьби заради справедливих ідеалів. Символом військової доблесті свого народу були, вважав автор «Палінодії», запорізькі козаки: «А другая часть яфето-роского поколенья, з Малой России выходячи, а на за-порогах живучи козаки — татары и места турецкий на мори чолном воюют, а на всех выправах военных ... делне, мужне и преважне ся ставят, ач незычливыи вере нашей козаком того не признавают. Леч нехай ся встидают посторонных! Все бовем посторонни и сам той неприятель христианского имени, татарове и туркове, признавают россом мужество»²⁴. Така оцінка

українських козаків фактично була викликом офіційній політиці польсько-шляхетської правлячої верхівки, яка бачила в них лише джерело «бунтів» і «свавілля».

Показуючи відсутність юридичних підстав для рішення Брестського церковного собору 1596 р. про унію православної і католицької церков, З. Копистенський як один з аргументів на користь невизнання акту унії наводив усталену в феодальній ідеології тезу про неможливість вирішення важливих церковно-релігійних справ без участі і згоди на те світських феодалів. Одночасно, відображуючи реалії сучасного йому суспільно-політичного життя на українських землях, він виводив у ролі суб'єкта конфесійної політики міщанський стан. Укладення унії без врахування позицій міщанства з цього питання, в «ажав він, також мало протиправний характер»²⁵.

Поширення на українських землях освіти, поява певних гуманістичних ідей у суспільно-політичному русі, провідниками яких були у першу чергу міщанські братства, сприяли поглибленню етнічної самосвідомості української народності. Відповідно це відобразилося в «Палінодії», в якій важливе місце відводилося з'ясуванню суспільної ролі освіти. Як ієрарх православної церкви З. Копистенський вбачав в освіті насамперед засіб для зміцнення «твердості» релігійних переконань віруючих, що мало забезпечити православ'я від впливів з боку інших релігійних ідей. Необхідність поширення церковно-релігійних знань він пов'язував із давньоруською традицією: «Ярослав зась насеял книг святих слова в сердца верных людей, а мы жнемо приймаючи з книг науку. Великий бовем пожиток душе от книг святих бывает!»²⁶

Не лише богословські трактати, а й вчення світських мислителів служили утвердженню і всезагальному визнанню культурної значимості «яфето-руського народу». Щоб надати більшій переконливості ідеї про те, що духовна культура української народності ввібрала найкращі досягнення європейської культури, З. Копистенський зображував «росів» прямими спадкоємцями надбань античної грецької культури. Такий висновок мав на меті дискредитувати твердження католицької пропаганди про уявні переваги в освіченості католиків над «схизматиками», тобто православними. Разом з тим об'єктивно це служило прищепленню представникам української народності почуття гордості за свою культуру, вихованню в них патріотичних почуттів.

Елементи реформації й гуманізму помітно виступають в анонімному полемічному творі «Пересторога» (1605), в якому також ставилося питання про історичні долі українського народу, що потерпав під гнітом іноземних феодалів. Дослідники вважають, що автор цього твору був близьким до братського середовища. Щодо класової суті його поглядів, то в них чітко виявилась орієнтація на пануючий клас. Автор «Перестороги» проводив ідею про необхідність поширення світських знань, опора на які конче була необхідна православної конфесії. Лише церква та монастирі, вважав автор, не можуть врятувати православ'я від занепаду й забезпечити суспільно-політичну єдність українського етносу. На думку автора «Перестороги», радикально могли б змінити становище «школи посполиті» і «науки посполиті».

Відводячи світській освіті роль найважливішого фактора суспільно-політичного життя феодального суспільства, автор «Перестороги» мав на меті зміцнення у православній вірі українських феодалів, що повинно було привести до повного торжества православної церкви. До речі, за його переконанням, церковна ієрархія мала складатися виключно з представників «зацних станів». Елементи гуманізму, що об'єктивно містилися в ідеї домінантної ролі світських знань, їх превалювання над богослов'ям, у значній мірі вихолощувалися негативним ставленням автора «Перестороги» до тих надбань світської культури, які поставила собі на службу католицька церква. Звідси різке засудження ним становища, коли «мудрость света того панует, где філософія поганская, Аристотелева наука слово божіе выворочает и инако верити кажет».

Слід зазначити, що на погляди автора «Перестороги» деякий вплив справили протестантські ідеї, які стосувалися певного кола богословських питань. Автор «Перестороги» повністю підтримував також ідею обмеження духовної влади церковної ієрархії простими віруючими. Важливим було те, що в

«Пересторозі» завойовницьким актом називалося захоплення українських земель польськими, литовськими та угорськими феодалами²⁷.

Прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом, яке, зокрема, певною мірою матеріалізувалося в практичних діях селянсько-козацьких повстанців 20—30-х років, спрямованих проти польських феодалів, все більше впливало на передових суспільно-політичних діячів. Так, погляди З. Копистенського на козацтво як на здорове начало, активну силу і славу українського народу повністю поділяв ректор Київської братської школи, а згодом київський митрополит Іов Борецький. Характерно, що, возвеличуючи козацькі подвиги, він мав на увазі як запорізьких, так і донських козаків²⁸. Політична позиція І. Борецького була визначена чітко: визволення українського народу з-під влади шляхетської Польщі він пов'язував з Російською державою. Це проявилось і у відповідних практичних кроках* І. Борецького. Ще в першій чверті ХУІІ ст. він звертався до російського царя з проханням про возз'єднання України з Росією²⁹.

Таким чином, ідейна основа суспільно-політичних поглядів учасників братського руху в значній мірі визначалася їх класовими інтересами. Для діячів братств було характерним сприйняття окремих положень реформаційних учень раціоналістичного характеру та елементів ренесансної культури, що було підготовлено внутрішнім соціально-економічним і суспільно-політичним розвитком феодального суспільства на Україні в кінці ХVІ — першій половині ХVІІ ст. Діячі братств будували свої концепції, враховуючи умови соціально-економічного життя міщанського стану. Разом з тим вони, як і теоретики братського руху — шляхтичі, певною мірою розширяли рамки своєї станової обмеженості, що проявилось у сприйнятті ними деяких ідей громадянського гуманізму, а також ідеї східнослов'янської єдності і спільних історичних коренів українського та російського народів. Представники радикального крила ідеологів, причетних до братського руху, відкрито ставили питання про возз'єднання України з Росією.

¹ Ісаєвич Я. Д.- Братства та їх роль в розвитку української культури ХVІ — ХVІІІ ст.— К., 1966.— С. 36, 37.

² Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина ХVІ — первая половина ХVІІ в.) — Киев, 1987.— С. 15

³ Архив Юго-Западной России,—Киев, 1864,—Ч. 1, т. 2,— С. 322 (далі — АЮЗР).

⁴ Ковальский Н. П., Виноградов Г. Н. Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по истории Украины ХVІ — ХVІІ веков (цеховые уставы городов Украины).— Днепропетровск, 1986.— С. 17,18; Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej.— Warszawa, 1953,— S.29.

⁵ Вишенский И. Послание Домникии // Иван Вишенский. Сочинения.— М.; Л., 1955.— С. 165.

⁶ АЮЗР, - Ч. 1, т. 2,— С. 331.

⁷ Там же.

⁸ Там же,— С. 319.

⁹ Там же,— С. 319, 320.

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией : Документы и материалы: В 3 т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 53.

¹¹ Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси // Киев, старина,—1882.— Т. 2.— С. 57, 205, 206.

¹² АЮЗР,— Ч. 1, т. 2, - С. 315.

¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России.— Спб., 1851.— Т. 4.— С. 201 (далі — Акты ЗР).

¹⁴ Там же,— С. 202.

¹⁵ АЮЗР,— Ч. 1, т. 2,— С. 527.

¹⁶ Акты ЗР,— Т. 4,— С. 202.

¹⁷ Бантыш-Кауенский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии.— М., 1805.— С. 71, 72.

¹⁸ Горский В. С. Историко-философское истолкование текста.— Киев, 1981.— С. 25, 26.

¹⁹ Українські письменники: Біобібліографічний словник.— К., 1966.— Т. 1.— С. 209, 210.

²⁰ АЮЗР,— Ч. 1, т. 2,— С. 527.

²¹ Цит за.: Медынский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в ХVІ — ХVІІ вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией.— М., 1954.— С. 128.

²² История Украинской ССР: В Ют,—Киев, 1982,—Т. 2,— С. 410, 411.

²³ Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Відділ книгознавства.— Кир. 748.— С. 83.

²⁴ Русская историческая библиотека.— Спб., 1878.— Т.4.— С. 1110.

²⁵ Там же,— С. 129.

²⁶ Там же,— С. 985.

²⁷ Цит за: Возник М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.— Львів, 1954,— С. 56, 16, 42, 26.

²⁸ Энциклопедия славянской филологии.— Спб., 1909.— Вып. 2.— С. 150.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией : Документы и материалы.— Т. 1.— С. 47.

В. В. Панащенко

**ЧОРНОМОРСЬКІ ПОХОДИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.**

Боротьба українського народу проти османських завойовників привертала увагу багатьох дослідників. Однак у працях буржуазних вчених історія цієї боротьби часто спотворювалась, а чорноморські походи запорізьких козаків кваліфікувались як розбійницькі, грабінницькі, авантюристичні.

Глибоко наукова оцінка боротьби українського козацтва проти османських завойовників дається в працях радянських істориків — О. А. Новосельського, В. О. Голобуцького, М. А. Алекберлі, Г. А. Василенка, Н. А. Мохова, Н. С. Рашби та ін.

Останніми роками дослідження цієї проблеми ведеться в безпосередньому зв'язку з вивченням політичних контактів та міжнародних відносин східноєвропейських країн, насамперед Росії й Польщі з Туреччиною і Кримом, а також ролі Кавказу в політичному житті Причорномор'я та Східної Європи в XV — XVIII ст. Разом з тим вивчення проблеми ще далеке від свого завершення.

Боротьба проти османських завойовників першої половини XVII ст. — одна з яскравих сторінок історії українського народу. Як і раніше, феодальна верхівка Кримського ханства, васала султанської Туреччини, періодично здійснювала спустошливі напади в межі Речі Посполитої, насамперед на українські землі, що перебували під її владою. Переслідуючи головну мету — грабінж сусідніх народів, що служило основним джерелом збагачення кримських феодалів, Гіреї прагнули поєднати стратегію своїх нападів із політикою Порти. Здійснюючи напади в межі Речі Посполитої чи Російської держави, Крим унікав довготривалих мирних відносин з кожною з цих країн з метою не допустити зростання могутності однієї з них і зберегти рівновагу сил у Східній Європі. Це, в свою чергу, відповідало інтересам Порти, яка продовжувала експансію на європейському континенті.

Внутрішня політика королівської Польщі мало сприяла консолідації зусиль цієї країни для боротьби проти загарбницьких дій Кримського ханства й султанської Туреччини. Безперервні міжусобиці та боротьба магнатсько-шляхетських угруповань не лише стримували мобілізацію військових сил, а й негативно позначалися на боєздатності країни в боротьбі проти головного ворога європейських народів — османських завойовників.

На шляху вторгнення турецькі й татарські війська не зустрічали порубінжних укріплень, обходили замки й великі міста і майже безперешкодно заглиблювались у межі Речі Посполитої. Як правило, шляхетське військо вступало у боротьбу проти турецьких і татарських загарбників лише на їх зворотному шляху, коли ті були переобтяжені ясирем і награваним добром.

Головною силою, що протистояла османській агресії в межі Речі Посполитої, залишались українські козаки. Феодальний гніт литовських, польських і українських феодалів, а також безперервні напади на українські землі османських завойовників ще в другій половині XVI ст. зумовили утворення Запорізької Січі, що стала центром антифеодальної та антиосманської боротьби українського народу.

В першій половині XVII ст. однією з найбільш ефективних форм боротьби українських козаків проти османів-завойовників стали морські походи, під час яких вони громили турецький флот, штурмували прибережні фортеці, звільняли земляків, які потрапили в неволю. Чорноморські походи запорізьких козаків були дієвою відповіддю на безперервні спустошливі напади кримських і турецьких феодалів-завойовників.

У ході боротьби проти османів-завойовників росла й міцніла бойова співдружність запорізьких і донських козаків, які часто координували свої дії

і взаємно допомагали один одному. Своєрідність внутрішнього управління Запорізької Січі служила основним чинником у визначенні їх самостійної лінії в галузі зовнішніх відносин. Однак їх дії значною мірою залежали від зовнішньої політики сусідніх країн, насамперед Російської держави і Речі Посполитої.

Початок XVII ст. ознаменувався активізацією чорноморських походів запорізьких козаків. У 1601 р. радник кримського хана Ахмет-калга скаржився польському послу Лаврентію Пясочинському на запорожців, які неодноразово з'являлися поблизу берегів Криму. В наступному 1602 р. запорожці розорили Констанцу і турецькі фортеці в Молдавії. Потім на 30 чайках вийшли в Чорне море і 12 травня неподалік Кілії вступили в бій з турецькою галерою Хасан-аги. 15 травня біля Акермана (Білгорода) взяли з бою іншу турецьку галеру. У відповідь Порта направила із Стамбула проти козаків яничар на чотирьох галерах. Проте запорожці встигли піднятися до гирла Дніпра. Кілька походів на турецькі фортеці запорожці здійснили у 1603 р. Так, у королівській інструкції на польський сейм 1604 р. відзначалось, що останнім часом козаки погромили три турецьких міста.

Як відомо, на початку XVII ст. в Європі загострилися міжнародні відносини. Шляхетська Польща посилила своє втручання в справи Молдавії та Волощини. Королівський уряд Польщі зумів закріпити правителями на цих землях своїх ставлеників, які на становищі васалів платили данину королю. Досягнуті позиції Речі Посполитої були зафіксовані в договірних умовах з кримським ханом Кази Гіреєм. Крім того, готуючись до боротьби проти Російської держави, шляхетська Польща прагнула заручитись нейтралітетом і навіть підтримкою з боку султанської Туреччини і Кримського ханства. Тому королівський уряд намагався не лише відмежуватися від боротьби запорізьких козаків, а й вживав заходи щодо її припинення.

Українські козаки продовжували наступальні дії проти османських завойовників. Звертаючись до польського короля, кримський хан Кази Гірей у 1604 р. звинувачував запорожців у порушенні ними мирних відносин між Кримським ханством і Польщею і вимагав, щоб «ці злі люди» з Дніпра були спроваджені і ніяких збитків у Криму не робили. Водночас напади кримських військ на українські землі не припинялися.

У відповідь на ці напади українські козаки у 1605 р. розгромили татарське військо на Дністрі². Протягом 1606р. запорожці кілька разів здійснювали походи на турецькі фортеці на західному узбережжі Чорного моря — Кілію і Акерман, здобули міцну турецьку фортецю Варна, розгромили турецьку флотилію і визволили багато невільників. Турецький султан вимагав від польського короля зупинити непокірних козаків, а учасників морських походів — покарати.

Успішна боротьба українських козаків проти турецьких і татарських завойовників у першій половині XVII ст. пов'язана з іменем Петра Кононовича Сагайдачного (Конашевича-Сагайдачного), гетьмана реєстрових козаків (1600—1621). Під його проводом козаки здійснили ряд успішних походів на турецькі фортеці й кримське узбережжя. Так, у 1606 р. П. Сагайдачний у морському бою розгромив турецькі галери, а також «с казаками Кафу турецькою над морем звоєвал, и христиан оттуда освободивши, с многими корыстями вернулся»³. Після походу турецький султан Ахмед звернувся до польського короля Сигізмунда III з вимогою покарати козаків, які приходили в його володіння, а особливо тих, «котрі свіжо шкоду поробили»⁴.

У той час Порта збирала сили для розгортання загарбницьких дій на Кавказі, в зв'язку з чим прагнула врегулювати мирні відносини з Польщею. 16 червня 1607 р. між Туреччиною і Кримським ханством, з одного боку, та Польщею — з другого, підписано мирну угоду. Польща зобов'язувалася щорічно платити хану поминки (данину), а той — дотримуватися миру і надавати королю військову допомогу. Крім того, договірні умови включали зобов'язання припинити спустошливі напади кримських феодалів на українські землі і походи запорізьких козаків у межі Османської імперії⁵. Рішенням Варшавського сейму 1607 р. на воевод, старост і шляхту покладалась обов'язки не допускати козацькі походи на Крим і турецькі фортеці⁶.

Проте мирні відносини Польщі з Туреччиною неодноразово порушували феодали Кримського ханства. Того ж 1607 р. татари Україну коло Вінниці, Гайсина и Шаргорода спустошили. В листопаді 1608 р. вони зупинилися кошем поблизу Гайсина і спустошили землі навколо Немирова і Вінниці.

Українські козаки відповідали наступальними діями проти османських нападників. У 1608 р. на чолі з П. Сагайдачним вони здійснили похід на Перекоп, здобули його і змусили кримського хана втікати аж до Стамбула. Того ж року запорожці підступали до Очакова.

Королівські правителі Польщі вживали заходи для припинення таких походів. На сеймі 1609 р. при обговоренні питання «Про козаків запорізьких» відзначалося, що козаки не визнають влади старост і панів, збираються в залоги і йдуть походами, порушуючи пакти про мир. Сейм призначив комісарів для підкорення козаків королівській владі, надавши їм широкі права. В разі необхідності сейм дозволяв використовувати проти козаків кавалерію польського війська¹.

Однак запорожці, вважаючи своїм обов'язком захист рідної землі від посягань турецьких і татарських завойовників, продовжували проти них боротьбу. У 1610 р. запорожці на 16 чайках з'явилися в гирлі Дунаю і підступали до турецьких фортець Ізмаїл, Юлія та ін.⁸ Подібні походи на Чорне море запорожці здійснювали і в 1612—1613 рр. У 1614 р. запорожці з'явилися біля Трапезунда, куди, за свідченням сучасників, не наближалось військо інших країн з часу завоювання Туреччиною Малої Азії. Влітку 1614 р. в Чорне море вийшло кілька тисяч козаків і на азіатському узбережжі поблизу Трапезунда «край завоювали»⁹. Того ж року запорожці здобули Синоп, а також вступили в бій з турецькою ескадрою поблизу Очакова¹⁰.

У 1615 р. кримські правителі з роду Гіреїв тричі направляли свої війська на Правобережну Україну. Активізували свої дії й запорізькі козаки. Навесні 1615 р. запорожці підступали до турецьких фортець у гирлі Дунаю. Потім на 80 чайках досягли окраїн Стамбула і підпалили портові споруди. По дорозі назад поблизу гирла Дунаю запорожці вступили в морський бій з турецькою ескадрою, що переслідувала козацьку флотилію. Битву виграли козаки, зумівши потопити кілька турецьких галер, двома оволоділи, а решту змусили відступити. Захоплені галери козаки спалили поблизу Очакова на очах турецького гарнізону

У 1616 р. 2 тис. українських козаків на чолі з П. Сагайдачним знову вийшли у Чорне море. Ще на Дніпровському лимані вони розгромили Алі-пашу, захопили півтора десятка галер і близько 100 турецьких суден. Потім козаки попрямували до Кафи, здобули її і звільнили багато невольників. Від Кафи козацька флотилія повернула до берегів Малої Азії, спочатку до Мізевни, а потім уздовж берега до Синопа і Трапезунда і здобули обидва міста. По дорозі назад запорожці через Азовське море ввійшли в гирло Дону, а потім добралися до Запоріжжя¹². Як писав турецький мандрівник Евлія-Ефенді, козаки взяли Синоп за одну ніч, а великий візир Нассир-паша був страчений за те, що приховав цей факт від султана¹³. Наближаючись до Запоріжжя, козаки розгромили військо ординців, що поверталось з чергового нападу на українські землі з багатою здобиччю, звільнили невольників і відібрали награване добро¹⁴.

Успішні дії запорізьких козаків у боротьбі проти турецьких і татарських завойовників непокоїли не лише турецького султана і кримського хана, а й королівський уряд Польщі. Останній, як і раніше, шукав шляхи для припинення козацьких походів на турецькі й кримські володіння. На сеймі 1616 р. висловлювалася думка про необхідність підпорядкувати українських козаків королівській владі настільки, щоб вони і не мислили про морські походи¹⁵. З свого боку султан, занепокоєний сміливими діями українських козаків, більш настирливо вимагав від короля припинити козацькі походи в межі Османської імперії.

У 1617 р. султан направив своє військо на Україну з метою наказати Польщу за її втручання у справи Молдавії і Трансільванії, а також за безнаказаність запорізьких козаків. Польські урядовці, не наважуючись вступити у війну проти Туреччини, запропонували турецькому командуванню миру

угоду. 23 вересня 1617 р. неподалік Буші був підписаний мирний договір між Туреччиною, Польщею. Перший пункт цього договору фіксував відношення обох сторін до запорозьких козаків: «Казачьим шайкам на Черное море из Днепра не выходит и владениям светлейшего султана никакого ущерба не причинять. Любым способом их следует истребить, чтобы в будущем ни от нас ни от казаков не было (туркам, - Авт.) никакого ущерба чтобы не было надобности султанскому флоту выходить в Черное море. Обещаем и обязуемся усмирить и покарать землю (запорожского) войска и самих козаків»

Нав'язуючи договірні умови шляхетській Польщі, Порта не вважала своїм обов'язком дотримуватись їх і продовжувала спустошливі напади на українські землі; тимчасово польські землі, у 1621 р. Турбина розв'язала війну проти Польщі.

Умовою королівський уряд змушений був тимчасово припинити репресивні акції проти українських козаків і навіть звернутися до них за допомогою. Війна завершилась восени 1621 р. чотиритижневою битвою об'єднаних Тлешчан, Козаків і Польсько-шляхетських військ проти турецько-татарської армії під Хотиним (зв. дси. назва - Хотинська війна). В перемозі над турецько-татарською армією під Хотиним (вересень 1621 р.) вирішальну роль відіграли українські козаки (близько 40 тис. чол.). «Толпа черни..., а не оружие могущественного рыцарства, поколебала грозную турецкую силу»¹⁷ - з іумом відзначав польський мемуарист Я. Собеський

Під Хотиним змусила Порту відмовитись від планів завоювання Європи, сприяла послабленню політичної сили Туреччини і піднесенню визвольної боротьби слов'янських і арабських народів проти османського гніту

Престиж Османської імперії підірвали також спільні морські походи запорізьких і донських козаків. Так, навесні 1621 р. із Дону на Чорне море

їшли І. Г. Г. 400 запорізьких козаків на Шилом і Яцьком. Вони підступали до м. Ризи й оволоділи двором турецького паша. По дорозі назад на Чорному морі піднявся шторм, в умовах якого 27 турецьких галер наздогнали козацьку флотилію. Після тяжкої морської битви на Дон повернулося лише 300 донських і 30 запорізьких козаків. Влітку того ж року в чорноморський похід виступили два загони запорожців. Один з них на 16 чайках попрямував до Босфору, наводячи страх на жителів Стамбула. Наспів спорядивши ескадру із 40 торгових і допоміжних суден, "турецьке командування так і не наслідилося вступити в битву проти козаків"¹⁹ У серпні — вересні 1621 р., коли під Хотиним билися 40 тис. українських і 700 донських козаків з польсько-шляхетським військом проти турецько-татарської вали Стамбулу, які я отом 12 тмер і загрож"

Під час чорноморських походів козаків очікували не лише перемоги а і невдачі. Так, того ж 1621 р. турецькі флотоводці на Чорному морі понесли значну кількість українських козаків, з якими жорстоко розправились

Однак подібні невдачі не лише не стримували козаків від чорноморських походів, а й активізували їх дії. Всупереч умовам Хотинського миру один із пунктів якого зафіксував заборону запорізьким козакам виходити в Чорне море, плавати по Дніпру і навіть мати свій флот із морських чайок, запорожці не припиняли боротьби.

З кожним роком зростали й міцніли взаємозв'язки і взаємодії запорізьких донських козаків. У той час на Дону проживало багато запорожців а на Запоріжжі - донських козаків. У квітні 1623 р. царський посланець М Белосельський повідомляв із Дону в Посольський приказ, що 1622 р прибули на Дон «в нижние юрты из Запорог черкасы (запорожців,—Лет.) человек с 300» що «есть у них в нижних юртех черкасы немногие люди, опричь тех которые пришли на Дон... а живут де у них давно и им во всем верны»²¹ По перебуванню запорізьких козаків на Дону свідчили також отамани Федір Ханєєв і донський козак Іван Гудов²².

У 1622 р. запорізький отаман Шило очолив похід запорізьких і донських козаків (близько 700 чол.) на 25 стругах і чайках до Босфора. Козаки взяли курс на Стамбул, оволоділи кількома населеними пунктами. По дорозі назад їх наздогнали турецькі галери і в нерівному бою близько 400 козаків загинуло а частину з них на 18 чайках було захоплено в полон²³. Того ж року донські

козаки на 30 стругах і з ними 70 запорожців наблизилися до Трапезунда. Козаки «турського царя города Трапизона мало не взяли, а посады выжгли и высекли, и живота всякого (купців.— *Авт.*) турського царя поимали»²⁴.

Спільні походи запорізьких і донських козаків неодноразово очолював запорізький полковник Олекса Шафран. Під час одного з походів він потрапив у полон і протягом 7 років відбував каторгу на турецькій галері, потім його заточили в тюрму. Організувавши повстання невільників у Балаклаві, О. Шафран разом з іншими 120 козаками зумів захопити галеру і прибув на Дон. Тривалий час О. Шафран проживав на Дону, де на той час інші запорожці перебували по 5—6 років. Навесні 1623 р. 100 запорожців з Дону здійснили морський похід²⁶.

У липні 1623 р. запорожці на 70—80 чайках виступили в похід на Стамбул, підпалили босфорський маяк і оволоділи кількома населеними пунктами на узбережжі. Порта мобілізувала сухопутні війська і морський флот для самозахисту. Однак козаки не відійшли із Босфора. Зімкнувши ряди і вишикувавшись у півколо поперек каналу поблизу фортеці, вони стояли в очікуванні бою. Під артилерійським обстрілом з берега козацька флотилія утримувала позиції до заходу сонця. А турецькі війська так і не наслідились розпочати бій.

Англійський посол у Стамбулі Фома Рой зробив висновок, що «это незначительное обстоятельство и это дерзкое предприятие открыли удивительную истину об этом великом государстве, что оно, казавшееся столь грозным и могущественным, на деле слабо и беззащитно»²⁷. У жовтні 1623 р. запорізькі козаки знову з'явилися біля Стамбула: вони увійшли в Босфор, оволоділи поселенням Єнікой і успішно повернулися в рідний край²⁸.

Походи запорізьких і донських козаків, як і раніше, були відповіддю на безперервні спустошливі напади феодалів Кримського ханства і його васальних орд. З іншого боку, походи козаків значно підривали міжнародні позиції Османської імперії.

Порта і королівський уряд Польщі протягом кількох років через дипломатичних представників продовжували складні переговори про мирні відносини. Османська сторона прагнула заручитися гарантіями безпеки своєї території, ігноруючи вимоги з боку королівських представників припинити спустошливі напади в межі Речі Посполитої. Султан Мустафа наполіг, щоб у польсько-турецькому договорі 1623 р. першим пунктом були зафіксовані зобов'язання Польщі: «Чтоб от короля польского, от его старост и капитанов, от разбойников казаков, от находящихся в его подданстве своевольных людей нашим державам, пограничным замкам, селам, местечкам и всем другим моим владениям никоим образом не причиняли никаких беспокойств и ущерба, чтобы на Черном море и слова «казак» слышно не было. К тому же, если от разбойников казаков будут какие-либо потери, чтобы не было отговорок, будто нанесли их московские казаки. Не следует позволять казакам московским с казаками польскими соединяться. Следует силой их сдерживать, а непослушных — тотчас карать»²⁹. З свого боку, Порта зобов'язувалась припинити спустошливі напади в межі Речі Посполитої.

Однак васали Порти, як і раніше, продовжували вторгнення на українські землі. В червні 1624 р. 30-тисячна орда на чолі з Кантеміром спустошила 12 міст і містечок, близько 50 сіл³⁰. Того ж року спустошливі напади здійснили Перекопська і Буджацька орди.

Запорожці й донські козаки продовжували боротьбу. В червні 1624 р. на 150 човнах вони досягли берегів Туреччини, здобули населені пункти Неокориніс, Бююкдере, Ієнікей, Істиньє і спалили маяк Фарос. Для захисту своєї столиці султан наказав відшукати металеві ланцюги, якими древні греки перекривали Босфор, і натягнути через затоку Золотий Ріг перед портом у Стамбулі. В серпні на 150 суднах козаки знову з'явилися в Босфорі і спалили морський маяк.

Чорноморські походи запорізьких і донських козаків у межі султанської Туреччини викликали серйозне занепокоєння серед правлячих кіл Порти. «Когда окрестные панства на мя встают, я на обидве уши сплю, а о казаках мушу единым ухом слухати»,— говорив султан³². Прагнучи позбавитися загрози козацтва, Порта активізувала турецько-татарські нашествия на українські землі.

В свою чергу, запорізькі козаки, поставивши за мету покласти край ворожій агресії, планували підірвати турецький флот у Босфорі й оволодіти Стамбулом.

З кожним роком морські походи запорізьких і донських козаків досягали дедалі більшого розмаху, збільшувалася кількість учасників у кожному з них, розширювався радіус дій. Навесні 1625 р. запорізькі козаки в морі об'єдналися з донськими і взяли курс на турецьку фортецю Трапезунд. Оволодівши цим містом, донські козаки повернулися на Дон, а запорізькі — на Запоріжжя. Того ж року «после де Ильина дни» відбувся ще один похід «донских атаманов и казаков человек с 500 и запороские де черкасы из Запоррг»³³.

Найбільш значною подією того року була морська битва запорізьких і донських козаків з турецькою ескадрою. Восени, повертаючись із чергового походу, запорожці (на 300 чайках) і донські козаки поблизу Кара-Кермена зустріли турецьку ескадру з 43 галер. Козаки вступили в морську битву. Проявляючи надзвичайну хоробрість, вони оточили кожну турецьку галеру і кинулися на абордаж*. їм допомагали галерні гребці-невільники, в більшості своїй колишні козаки, які при наближенні козацьких чайок припиняли веслувати і галера не рухалась. Але несподівано розпочалася буря. Турецькі галери на парусах рушили проти козацьких чайок, які перевертались на високих хвилях. У ході битви загинуло 500 донських і 800 запорізьких козаків³⁴. Решта повернулася на Дон і Запоріжжя.

Про наслідки козацьких морських походів того року красномовно свідчить королівська інструкція на сейм, датована груднем 1625 р.: «В этом году легко осмелившись послушаться строгого запрета е. к. м., они (запорожці.— *Авт.*) трижды ходили в море и, хотя понесли значительный урон от турецкого флота, все же причинили много вреда в отдаленных местах Турецкой державы»³⁵.

Польський уряд посилив репресії проти українського козацтва, особливо після придушення селянсько-козацького повстання під проводом М. Жмайла (1625). Більшість повстанців прибула на Запоріжжя і поповнила ряди запорожців, частина з них переселилася на Дон.

Спільні морські походи продовжувалися. «С тех пор (від морської битви 1625 р.— *Авт.*) ... 30, 40 и 50 челнов спускаются ежегодно в море и в битвах причиняют столь жестокий вред, что берега всего Черного моря стали совсем необитаемы, за исключением некоторых местностей, защищенных крепостями»³⁶,— зазначав д'Асколлі. Вже навесні 1626 р. очолювані О. Шафраном 400 запорізьких і донських козаків здійснили похід на Чорне море, де здобули Трапезунд і «ходя по морю, в Турской земле громили села и деревни»³⁷. Водночас 2 тис. донських і запорізьких козаків виступили під Азов. Влітку того ж року «донские казаки и запорожские черкасы, которые на Дону зимовали» знову виступили в морський похід, що завершився невдало: «...казаков и черкас турские люди, пришед на каторгах, побили»³⁹. В наступному 1627 р. запорізькі й донські козаки «на море ходили, и городы турского воевали: и приходили близко самого Царягорода (Стамбула); и многие городы взяли». В той же час козаки і «с Азовом воевались»⁴⁰.

У 1630 р. на Україні спалахнуло селянсько-козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила) проти польсько-шляхетського панування. Однак і в рік повстання українські козаки, підтримуючи безпосередні контакти з донськими козаками, продовжували боротьбу проти турецько-татарських агресорів. У березні 1630 р. на Дон прибуло 500 запорожців для спільного походу на турецькі володіння. Донські козаки підтримали їх ініціативу і 5 квітня виступили в похід. «А пошло де черкас и казаков 28 стругов, а черкас де и казаков было в тех стругех 1500 человек»⁴¹,— повідомляли російські посланці Л. Кологривов і О. Дуров із Криму. 29 квітня козацька флотилія наблизилась до Керчі, а потім «приходили де они на крымские и греческие деревни»⁴². У травні 1630р. запорізькі козаки на 300 чайках здійснили похід на північно-західне Причорномор'я і оволоділи населеними пунктами поблизу Ізмаїла, Кілії і Варни. Крім того, інший загін козаків на чолі з Солеником діяв неподалік Очакова, але потерпів невдачу. Турецькі яничари захопили 15 чайок і полонили 150 козаків⁴³.

Ў процесі підготовки загарбницьких планів Порта змушена була рахуватися з наявністю козацького флоту на Чорному морі. Так, у 1629 р. турецький

султан відправив своє військо (500 тис. чол.) проти іранського шаха Аббаса під місто Іспогал і наказав «над тем городом промышлять». Водночас він надіслав на Чорне море 15 каторг, на кожній з них було по 300 чоловік «для черкас и донских казаков, которые ходят по морю и карабли и каторги громят». Турецькі яничари на пристані монастиря поблизу Сизополя (укріплене місто в Східній Румелії * на березі Бургаської затоки) натрапили на 6 козацьких човнів (3 запорізькі чайки і 3 донські струги), на яких знаходилося близько 300 чоловік. Зваживши на переважаючі сили ворога, козаки причалили до берега, з боєм пробилися в монастир «и сели в том монастыре в осаде». Протягом 8 днів вони відбивали приступи противника. На 9-й день у морі з'явилося 80 козацьких чайок по 40 чоловік на кожній. Турецьке військо зняло облогу монастиря, а козаки захопили дві галери, звільнили полонених, а решту змусили тікати до Стамбула. Турецький султан відправив навздогін за козаками 14 галер. Проте вони козаків не знайшли, а зустріли в морі інших запорожців між містами Варна і Неварна, «а черкас де было 8 стругов, а людей де в тех стругах было 260 человек». У нерівній битві козаки потерпіли невдачу, частину з них яничари захопили в полон і відправили до Туреччини⁴¹.

З кожним роком, більш гостро відчуваючи дошкульні дії українських та російських месників, турецький султан "настирливіше вимагав від польського короля вжити рішучих заходів і покласти край козацьким походам у межі Османської імперії. На початку 1631 р. на польський сейм у Варшаву прибув турецький посол «для того, чтоб де польской король велел черкас из Запорог свесть»⁴⁵. Прагнучи утримати мир з Туреччиною (укладений 09.X.1621 р. і підтверджений 27.IX.1630 р.), за яким польсько-шляхетський уряд зобов'язувався припинити козацькі походи, на початку 1632 р. на Запорізьку Січ було відправлено 500 реєстровців для знищення човнів⁴⁶. Козацькі чайки запорожців були спалені. А «донских де казачьих стругов запорожские черкасы жечь не дали»,— свідчили донські козаки царицинському воеводі у 1632 р.

Постійну допомогу Ї їх справедливій боротьбі проти османів-завойовників запорожці знаходили серед донських козаків. Улітку 1632 р. донські й запорізькі козаки на чолі з донським отаманом Павліним із Запоріжжя здійснили похід на Синоп. Після походу вони повернулись на Запоріжжя і лише кілька десятків з них перейшли на Дон⁴⁷. На початку 1633 р. донські козаки одержали звістку про підготовку ординців до нападу на російські землі і виявили готовність виступити проти агресорів. До весни того ж року на допомогу своїм побратимам прибуло 400 запорожців на чолі з отаманом Павлом Єнковим. Крім того, виступити проти татарського нашествия виявили бажання також запорожці, які зимували на Дону, зокрема в Черкаську і Манічах⁴⁸. Того ж року запорожці на чолі з Іваном Сулимою вийшли в Чорне море, оволоділи кількома турецькими поселеннями, а потім нанесли удари по турецьких * фортецях Акерману, Кілії, Ізмаїлу та ін.⁴⁹ Про життєві козацькі шляхи того часу йдеться в українській історичній пісні:

Оце тобі, козаченьку, три дороги вкупі:

Одна — на Дін, друга — на Крим, а третя — на Запоріжжя⁵⁰.

Чергова угода між шляхетською Польщею і Туреччиною (1635) включала зобов'язання султана утримувати ординців від нападів на українські землі, а польський король обіцяв припинити козацькі походи в межі Османської імперії, виселити всіх козаків із дніпровських островів і створити перешкоди на шляху їх просування по Дніпру до Чорного моря. Під цим приводом польсько-шляхетський уряд посилив наступ на українське козацтво. З метою ізоляції Запоріжжя від інших українських земель він заборонив доставляти на Січ лісоматеріали, харчові продукти, порох та будь-яке військово спорядження. Вживались також заходи, щоб не допускати втікачів з міст у Військо Запорізьке, покаранню підлягали навіть вихідці із шляхетського стану, які співчували чи допомагали запорожцям. Крім того, для приборкання запорізьких козаків було вирішено збудувати на Дніпрі фортецю з постійним гарнізоном в ній із військ коронного і польного гетьманів⁵¹. Для спорудження фортеці польський сейм виділив із казни 100 тис. злотих⁵². Нова фортеця Кодак

з постійним гарнізоном (до 4 тис. чоловік) найманого війська, переважно з німців⁵³, була споруджена в гирлі Самари.

Запорожці усвідомлювали, яку небезпеку таїв польсько-шляхетський гарнізон неподалік Січі. У серпні 1635 р. запорізькі козаки на чолі з І. Сулимою, які повернулися з Дону, де вони зимували після морського походу на Азов, здобули Кодак, знищили його гарнізон і кілька місяців оборонялися від реєстровців. З початком зими запорожці стали відчувати не лише нестачу продовольства, пороху й свинцю, а й холод та морози. Наприкінці 1635 р. кілька зрадників вчинили змову, схопили І. Сулиму і п'ять його соратників і видали польсько-шляхетському урядові. Відважних запорожців відправили до Варшави і там чотирьох із них стратили в присутності гінця з Азова, «чтоб ведомо было всем черкасам, чтоб они на Турскую землю не ходили и их не воевали»⁵⁴.

У той час однією з важливих подій у боротьбі проти турецько-татарських агресорів було взяття донськими і запорізькими козаками турецької фортеці Азов у 1637 р. Оволодівши Азовом, козаки звільнили з неволі близько 2 тис. земляків.

Збагачені досвідом спільної боротьби в боях за звільнення Азова, запорізькі й донські козаки в наступному 1638 р. виступили в морський похід. Ще у квітні того ж року від царя Олексія Михайловича на Дон надійшла грамота з повідомленням про агресивні дії ординців на російських Землях. Російський цар дав вказівку донським козакам, щоб ті стежили за просуванням татарських військ, а також підтримували дружні відносини із запорізькими козаками і запросили їх до спільних дій проти кримських і ногайських агресорів⁵⁶. Улітку 1638 р. 1700 козаків на 153 суднах вийшли в Чорне море. Озлоблений втратою Азова, турецький султан Мурад IV направив проти козаків ескадру капудана Раджаба. Потерпівши невдачу поблизу Багдада і Кафи, частина козаків відійшла до гирла Кубані. Однак там, біля миса Чука, їх оточили морські і сухопутні сили турецьких і татарських військ, що підійшли з Керчі, Очакова і Криму. В нерівній битві, втративши частину свого загону, козаки піднялись вище по р. Кубані. Проте турецькі і татарські загоони наздогнали козаків поблизу Адахуни. Частина козаків загинула, а 250 чоловік і 30 човнів турецький паша відправив до Стамбула⁵⁷.

Навесні 1640 р. 600 запорізьких і донських козаків на чолі з Тимофієм Яковлевим вийшли в Чорне море «для языков» і під час походу «крымских людей многих побиили». У червні частина козаків на 7 стругах на чолі з Т. Яковлевим повернулася в Азов, а решта 300 козаків на 5 чайках на чолі із запорізьким отаманом Миском Тараном відправилася далі «для языков турских людей». Вони успішно наблизились до м. Ризи і «языки поимали». По дорозі назад в гирлі Дону їх зустріли турецькі галери, не пропустили до Азова і переслідували по Чорному морю аж до Очакова. Козаки направились у гирло Дніпра. Але там знаходився загін польських жовнірів і реєстровців (близько 1 тис. чоловік на 100 човнах), надісланих шляхетським урядом. Командуючий загоном повідомив в Очаків про прибуття запорізьких і донських козаків із Чорного моря. Потрапивши в оточення, козаки зазнали невдачі⁵⁸.

Протягом 5 років (1637-1642) донські козаки володіли Азовом. Вони неодноразово зверталися до царського уряду з пропозицією зайняти Азов. Проте, не наважуючись вступити у війну проти сильною ще на той час Туреччини, царський уряд відхилив цю пропозицію і звелів козакам залишити Азов. Таким чином, відвойований спільними зусиллями донських і запорізьких козаків Азов знову був втрачений, що на півстоліття відсунуло вирішення питання про вихід Росії до берегів Азовського моря.

Спільна боротьба донських і запорізьких козаків проти турецьких і кримських завойовників продовжувалась і в наступні роки. Козаки неодноразово здійснювали морські походи і на Азов⁵⁹.

У 1646 р. за вказівкою царя Олексія Михайловича готувалися сили для походу на Крим. Взяти участь у цьому поході виявили бажання й українські козаки та селяни. Чимало з них переселились на Дон, а також прибули в Білгород і Воронеж до російського дворянина Ждана Кондирева, який, збираючи «людей охочих», згодом очолив морський похід, що завершився

невдало. Однак в цілому морські походи 1646 р. з Дону досягли своєї мети, перекресливши плани кримських феодалів здійснити задумане вторгнення на російські землі.

В січні 1648 р. спалахнула визвольна війна українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким за звільнення від польсько-шляхетського гніту і возз'єднання України з Росією. Плануючи нейтралізувати Кримське ханство, а також забезпечити собі тил з півдня, Б. Хмельницький запропонував хану Іслам Гірею укласти союз проти шляхетської Польщі. В той час Туреччина вела війну проти Венеції і султан вимагав від кримського хана військової допомоги. Проте внутрішня політика султана Ібрагіма не задовольняла феодалну верхівку в Стамбулі, що завершилось дворським переворотом. Після вбивства Ібрагіма, проголошення султаном 12-річного сина Магомета IV почалася жорстока боротьба між придворними групами. В такій обстановці, прагнучи позбавитися залежності від Порти, правителі Кримського ханства погодились на союз з Б. Хмельницьким.

В свою чергу, цей союз змусив Б. Хмельницького звернутися до донських козаків з проханням: «... ни на море, ни на поле не ходитъ и крымскому царю и турскому и орде ... никакие обиды не чинить»⁶⁰. Разом з тим звертає на себе увагу той факт, що протягом кількох років, починаючи в 1648 р., історичні джерела не зафіксували більш-менш значні вторгнення ординців на російські землі.

Таким чином, чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині XVII ст. досягли великого розмаху і мали велике історичне значення. Всупереч позиції шляхетської Польщі, яка дотримувалась угодовської політики щодо султанської Туреччини, останні вели активну наступальну боротьбу проти турецьких і татарських завойовників. Вірними союзниками і соратниками запорожців у цій боротьбі залишались донські козаки.

Успішні морські походи запорізьких і донських козаків розвіяли міф про всесильність султанської Туреччини. Военні дії, перенесені на територію Османської імперії, сковували військові сили імперії і тим самим послаблювали натиск турецько-татарської агресії в Європу і на Кавказ.

¹ Эварницкий Д. И. История запорожских казаков.— Спб., 1895.— Т. 2.— С. 176.

² Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 104, 108, 111—112.

³ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— Киев, 1888.— С. 4.

⁴ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 114—115.

⁵ Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. документов и материалов / Сост. Х. М. Ибрагимбейли, Н. С. Рашба.— М., 1984.— С. 185—188.

⁶ Volumina legum.— Spb., 1859.— Т. 2.— С. 448.

⁷ Ibid.— Т. 2.— С. 465—466.

⁸ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 122.

⁹ Там же.— С. 142.

¹⁰ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год / Сост. А. С. Петрушевич.— Львов, 1874.— С. 422.

¹¹ Эварницкий Д. И. Вказ. праця.— Т. 2.— С. 193—194.

¹² Там же.— С. 193—194; Исторические песни малорусского народа.— Киев, 1874.— С. 203.

¹³ Эвлия-Эфенди. Неудачная осада Азова -гурками в 1641 году и занятие ими крепости по оставлении оной казаками : Примечания // Зап. Одес. об-ва истории и древностей.—1872.— Т. 8.— С. 172.

¹⁴ Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год.— С. 426.

¹⁵ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 175.

¹⁶ Османская империя в первой четверти XVII века.— С. 183.

¹⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Киев, 1896.— Вып. 2.— С. 74.

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией : Документы и материалы: В 3 т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 24.

¹⁹ Висковатов А. В. Краткий исторический обзор морских походов русских и мореходства их вообще до конца XVII столетия.—2-е изд.— М., 1946.— С. 141.

²⁰ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.— Киев, 1848.— Т. 1. Приложение.— С. 28, 41.

²¹ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 44.

²² Там же.— С. 69.

²³ Эварницкий Д. И. Вказ. праця.— Т. 2.— С. 204.

²⁴ Донские дела. Кн. 1.// Русская историческая, библиотека— Спб., 1898.— Т. 18.— Стб. 219 (далі — РИБ).

²⁵ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 69,- 72; Донские дела. Кн. 1. // РИБ.— Т. 18.— Стб. 236.

²⁶ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 44.

- T n Z V s r ^ T 4 C 9 K 3 O E И д I Г Г " " Отоманской Пор™ до начала XV., в.

32. Османская империя в ^ X™ XVH века"-с''191 ^ , 205,
Шгп! • ш ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na R.,4 Г Czerwony—
Wrocław; Warszawa; Kraków 1964—S 43

32 Эварницкий Д. И. Вказ. праця,— Т 2—С 206

33 Богдана хїїницк'ого^кГев, T s s T - C ^ O " поляков крвзвшей н е б ь т ь б р а т м
33 Воссоединение Украины с Россией — Т 1 — С 59

I

Воссоединение Украины с Россией — Т 1 — С 61
35 Там же,— С. 64.

Ш02СК-Т240_ИС98. ЧЕРНОГО МОРЯ И ТАТЗРИИ// Зап. одес. о б - тории и древностей,-

Воссоединение Украины с Россией — Т 1 — С 7П

Там же,— Т. 1,— С. 75. • • • /и.

Там же,— С. 74—75.

Там же,- С. 74; Жерела до історії України-Руси,— Т 8—С 324

Воссоединение Украины с Россией - Т 1 - С 83

Там же,— С. 83.

43 Там же,— С. 491

* SEEi = —

45 Там же,— С. 100. • • • v. 30.

47 Там же,— С. 130—131,

49 Гам ж «—С. 134; Донские дела,—Кн. 1 // РИБ — Т 18 — Гтб чь чай

49 Эварницкий Д. И. Вказ. праця - Т 2 - С 217 345-346.

Історичні пісні,—К., 1961,—С 131

52 Volumina legum.— Spb., 1860,-Т. 3,- С 403

53 ТГМСожеИНСИ159КРАИНЫ, о Россией, Т. L ~ ~ Ć- 145-146.

34 Там же,— С. 166.

53 Донские дела,- Кн. 1 // РИБ,- Т. 18,- Стб. 640

Акты истории Войска Донского,-Новочеркасск, 1891- С 20-24

Эвлия-Эфенди. Неудачная осада Азова турками в 1641 году - С 172

^7 Гр1зДЄ?дТЛГ-ИЦДРЙАДА^р1К^ СРСР Ф- 111 (Донские дела), оп. 1, 1642р.,

:: Воссоединение Украины ^ Роесие^Т 1 Украины с Россией. Т. 1. С. 403.

60 ЦДАДА СРСР.— Ф. Ш, оп. 1, 1650р.' с пр. 8,- Арк 3-13

В. С. Степанков

НА УКРАЇНІ В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1648-1654)

Радянська історична наука має серйозні досягнення у дослідженні різних аспектів проблеми про роль визвольної війни 1648-1654 рр ^історичній дол" українського народу. Разом з тим в історіографії неодноразово зверталася увага на необхідність глибшого вивчення соціальних аспектів цих подій їх антифеодального спрямування. Вже у другій половині 30-х --на початку років було висловлено думку, що антифеодальна боротьба в цей час набрала рис селянсько, війни. У післявоєнний період частина дослідників вважала що визвольна війна, зокрема у 1648 р., переростала у селянську вТну Однак питання, пов'язан, з висвітленням її хронологічних меж, особливостей етапів розвитку та наслідків, продовжують залишатися поза увагою науковців хоча їх з'ясування важливе не лише для більш глибокого осмислення подій визвольної війни а и для аргументованої критики фальсифікації цього питання сучасною буржуазно-націоналістичною історіографією

атап С? -Ціальні аспе5™ визвольної війни чітко проявилися вже на початковому етап, п розвитку. Так, у лютому 1648 р. антифеодальний рух охопив південі

- ²⁷ Цит. за: Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVII века.— Саратов, 1961.— С. 163.
- ²⁸ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. — Спб., 1887,—С. 493; Эварницкий Д. И. Вказ. праця,— Т. 2,— С. 205.
- ²⁹ Османская империя в первой четверти XVII века.— С. 191.
- ³⁰ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną— Wroclaw; Warszawa; Kraków, 1964.— S. 43.
- ³¹ Эварницкий Д. И. Вказ. праця.— Т. 2.— С. 206.
- ³² Цит. за: Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого.— Киев, 1854.— С. 20.
- ³³ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 59.
- * Абордаж — метод ведення битви, що заключалася у зчепленні бортами суден для рукопашної схватки. Примінявся за часів гребного і вітрильного флоту.
- ³⁴ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 61.
- ³⁵ Там же,— С. 64.
- ³⁶ Д'Асколли. Описание Черного моря и Татари // Зап. Одес. об-ва истории и древностей.— 1902.—Т. 24,— С. 98.
- ²⁷ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 70.
- ³⁸ Там же,— Т. 1,— С. 75.
- ³⁹ Там же,— С. 74—75.
- ⁴⁰ Там же.— С. 74; Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 324.
- ⁴¹ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 83.
- ⁴² Там же,— С. 83.
- ⁴³ Там же,— С. 491.
- * Румелія — провінція (аялет) Туреччини, що включала майже весь Балканський півострів. Управляв нею турецький бейлербей, резиденція якого знаходилась у Софії.
- ⁴⁴ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 95.
- ⁴⁶ Там же,— С. 100.
- ⁴⁵ Там же,— С. 123.
- ⁴⁷ Там же,— С. 130—131.
- ⁴⁸ Там же,—С. 134; Донские дела,-Кн. 1// РИБ,— Т. 18,— Стб. 345—346.
- ⁴⁹ Эварницкий Д. И. Вказ. праця,—Т. 2,—С. 217.
- ⁵⁰ Историчні пісні.— К., 1961,—С. 131.
- ⁵¹ Volumina legum.— Spb., 1860,—Т. 3,—С. 403.
- ⁵² Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 145—146.
- ⁵³ Там же — С. 159.
- ⁵⁴ Там же,— С. 166.
- ⁵⁵ Донские дела,- Кн. 1 // РИБ,— Т. 18,— Стб. 640.
- ⁵⁶ Акты истории Войска Донского.— Новочеркасск, 1891.— С. 20—24.
- ⁵⁷ Эвлия-Эфенди. Неудачная осада Азова турками в 1641 году.— С. 172.
- ⁵⁸ Центральний державний архів давніх актів СРСР.— Ф. 111 (Донские дела), оп. 1, 1642 р., спр. 1,— Арк. 3 (далі — ЦДАДА СРСР); Воссоединение Украины с Россией,—Т. 1,—С. 403.
- ⁵⁹ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 403.
- ⁶⁰ ЦДАДА СРСР,—Ф. 111, оп. 1, 1650р., спр. 8,— Арк. 3—13.

В. С. Степанков

ОСОБЛИВОСТІ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1648-1654)

Радянська історична наука має серйозні досягнення у дослідженні різних аспектів проблеми про роль визвольної війни 1648—1654 рр. в історичній долі українського народу. Разом з тим в історіографії неодноразово зверталася увага на необхідність глибшого вивчення соціальних аспектів цих подій, їх антифеодального спрямування. Вже у другій половині 30-х — на початку 40-х років було висловлено думку, що антифеодальна боротьба в цей час набрала рис селянської війни. У післявоєнний період частина дослідників вважала, що визвольна війна, зокрема у 1648 р., переростала у селянську війну. Однак питання, пов'язані із висвітленням її хронологічних меж, особливостей, етапів розвитку та наслідків, продовжують залишатися поза увагою науковців, хоча їх з'ясування важливе не лише для більш глибокого осмислення подій визвольної війни, а й для аргументованої критики фальсифікації цього питання сучасною буржуазно-націоналістичною історіографією.

Соціальні аспекти визвольної війни чітко проявилися вже на початковому етапі її розвитку. Так, у лютому 1648 р. антифеодальний рух охопив південь

Правобережної України, де, за словами коронного гетьмана М. Потоцького, «не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до свавілля і де б не зазіхали на життя і майно своїх панів і орендаторів»¹. Цей рух підготував сприятливі умови для перших військових успіхів селянсько-козацької армії під Жовтими Водами і Корсунем. У свою чергу, останні відіграли вирішальну роль у розгортанні масового повстання на Україні. Селяни й міщани громили маєтки, знищували шляхту, незважаючи на її етнічне походження, масово вливалися до лав війська. Феодали відразу звернули увагу на класову спрямованість боротьби трудящих, які «вогню й мечу» піддавали «лише шляхетський стан», намагаючись знищити його². Всупереч позиції частини заможного козацтва й козацької старшини вони наполягали на продовженні походу селянсько-козацької армії у північні райони України й рішуче відкидали можливість укладення угоди з урядом шляхетської Польщі. Змушені в силу політичних обставин припинити наступ і розпочати переговори, Б. Хмельницький та його сподвижники не відмовилися від боротьби, надавши ініціативу полковникам і місцевим загонам повстанців. Одночасно скликана ними рада вирішила піддатися «великому государю царю». Як відомо, 8 червня гетьман особисто звернувся до російського царя з проханням возз'єднати Україну з Росією і розпочати військові дії проти Речі Посполитої³.

Поява козацьких загонів у різних районах України відіграла важливу роль в організації антифеодальної і визвольної боротьби. Особливо швидко вона розгоралася на Лівобережній Україні, де відбувалося масове покаяння селян і проходив інтенсивний процес формування козацьких полків. До кінця червня 1648 р. майже вся територія Лівобережжя була звільнена від польсько-шляхетського панування. В значно складніших умовах розгорталася боротьба на Правобережжі та західноукраїнських землях, де існували міцні міста-фортеці, перебували підрозділи коронного війська і загоны польських та українських магнатів. Просування козацького полку з-під Білої Церкви до Києва сприяло поширенню повстання у Київському і Житомирському повітах і до кінця червня більша частина їх території була звільнена від феодалів. Місто Павлоч стало центром формування козацького полку⁴.

Розвиток боротьби у Брацлавському, Подільському і південно-східній частині Волинського воєводства тісно пов'язаний з діяльністю полковника М. Кривоноса — людини незламної волі, великої мужності, визначних організаційських і військових здібностей, який швидко став проводирем селянсько-козацьких мас. На основі кількох козацьких полків він створив справжнє селянське військо (близько 15 тис. осіб), яке звільнило Брацлавщину і південно-східну Волинь від польсько-шляхетського панування. «Ллється шляхетська кров,— підкреслював в одному з листів литовський підстолій,— незліченні маси хлопства розгромили майже все Брацлавське воєводство»⁵. На початку липня його полки зупинили під Махнівкою наступ українського магната І. Вишневецького, а в боях 16—18 липня 1648 р. під Старокостянтинівим завдали поразки 10-тисячному війську українських і польських магнатів, що сприяло позначилося на розвитку боротьби в північних і західних районах Поділля, на Волині й західноукраїнських землях.

На звільненій від польсько-шляхетського гніту території утверджувалися органи влади української феодальної державності, що формувалися не лише для організації боротьби проти іноземного поневолення, але й для придушення антифеодальних виступів мас. Так, уже 1 червня 1648 р. вийшов гетьманський універсал про захист церковних земель, з другої половини червня з'являються універсали про захист монастирського землеволодіння і заборону записувати в козацькі реєстри монастирських селян⁶. Робилися спроби (правда, безуспішні) залучити на свій бік частину українських і литовських феодалів, що зумовило появу з середини червня універсалів «під страхом суворої кари» припинити «бунти»⁷. Зрозуміло, подібна політика не знайшла схвалення з боку народних мас, в результаті з'являються навіть думки про необхідність обрання нового гетьмана⁸.

Тим часом (кінець липня — серпень) антифеодальна і визвольна боротьба продовжувала стрімко наростати. 21 липня один з шляхтичів констатував, що «вся шляхта втікає стрімголов»⁹. На Лівобережжі до рук повстанців перехо-

дять Чернігів і Стародуб, на Поділлі — Меджибіж і Бар. В середині серпня загоны опришків узяти в облогу Кам'янець-Подільський і їх чисельність швидко зросла до 10 тис. осіб¹⁰. На Волині успішно діяв полк, створений звягельським міщанином М. Тишою, який захопив Клевань, Олику, Луцьк, а під Жидичином спільно з козаками розгромив посполите рушення Волинського воеводства. Посилився антифеодальний рух на західноукраїнських землях. Так, 18 серпня галицький підкоморій закликав шляхту Галицької землі збиратися до нього, бо «власні піддані наші починають бунтувати в усіх містечках»¹². Під впливом антифеодальної і визвольної боротьби на Україні піднялися на боротьбу селяни й міщани Білорусії, відбувалися повстання трудящих у Росії, Молдавії та етнічних землях Польщі. В цей час відновилися військові дії, в результаті яких 11—13 вересня під Пилявцями польсько-шляхетська армія була вщент розгромлена. Похід селянсько-козацької армії до західних кордонів України, облога нею Львова та Замостя відіграли вирішальну роль у перемозі численних повстань у західних районах Поділля й Волині, а також на західноукраїнських землях. Таким чином, до початку листопада вся територія України була звільнена від польсько-шляхетського гніту.

Аналіз фактичного матеріалу свідчить, що антифеодальні рухи розвивалися в тісному взаємозв'язку з боротьбою проти національно-релігійного гніту за воз'єднання України з Росією. На відміну від попереднього часу у 1648 р. на перше місце висунулась така форма боротьби, як напади на шляхту та її маєтки. Були зруйновані десятки замків, сотні шляхетських дворів, вбито тисячі шляхтичів. Наприклад, якщо на території Руського і Белзького воеводств з 1600 по 1638 р. було знищено 83 шляхтичі й поранено 953, то лише в 1648 р. на дещо меншій території було покарано близько 2 тис. шляхтичів, зруйновано 400 дворів, 30 замків і фортець¹³. Подібну ненависть експлуатованих до експлуататорів Ф. Енгельс характеризував як «здоровий вандалізм Селянської війни»¹⁴.

У вир боротьби втягнулися різні верстви сільського й міського населення. Особливу активність проявляли сільські низи та робітні люди винокурень, броварень, поташних підприємств тощо. Джерела засвідчують важливу роль в організації боротьби сільських ремісників. На західноукраїнських землях активну участь у боротьбі взяли представники селянської верхівки. В Луцькому і Житомирському повітах, а також на західноукраїнських землях (за винятком Покуття) ініціаторами і організаторами селянських виступів часто були міщани. Характерно, що представники міського патриціату прагнули зміцнити своє становище і збагатитися, часто проявляли непослідовність і частина з них згодом відійшла від боротьби. На Поділлі та західноукраїнських землях досить помітною була участь в боротьбі православних священослужителів. За нашими підрахунками, на західноукраїнських землях в антифеодальну боротьбу включилося близько 150 священників і дяків, а деякі з них, як, наприклад, І. Грабовський, Коритко, Василь, М. Чевага, Яремко стали полковниками. На Поділлі прославився своїми діями полковник Якуш.

Вступивши на шлях збройної боротьби, селяни прагнули ліквідувати нерівноправне становище, свій соціальний ідеал вони бачили в козацькому стані (звідси масовий характер покозачення). Знищивши або прогнавши основну масу феодалів, трудящі завдали сильного удару поміщицько-феодальній власності на землю, ліквідували фільварко-панщинну систему господарства, кріпосницькі відносини (за винятком маєтків православних монастирів і вищого православного духовенства), здобули особисту волю і право вступати до козацького стану. Ф. Енгельс вказував, що коли кріпак проганяє свого феодала, сам стає власником¹⁵. Аналогічний процес відбувався на Україні, де селяни шляхом займанщини захоплювали шляхетські землі і вважали себе їх власниками¹⁶. Однак у конкретно-історичних умовах, що склалися, вони не стали повноправними власниками цих земель. Панівний клас української феодальної державності (в основному позбавлений земельних володінь) оголосив ці землі власністю Війська Запорізького і ними став розпоряджатися гетьман. Так, уже в 1648 р. почалося утвердження державно-феодальної власності на землю, внаслідок чого «освоєння вільних земель відбувалося з дозволу і під контролем властей»¹⁷. виявилось, що селянство, «навіть визволившись від поміщицького

гніту, не знищувало основ цієї формації»¹⁸. Як зауважував К Маркс, «ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства»¹⁹. Селяни добилися істотного поліпшення свого становища, але продовжували залишатися експлуатованим класом феодального суспільства. Панівні верстви за допомогою державного апарату шляхом збору податків і численних поборів привласнювали собі частину виробленого ними продукту.

Відступ козацьких полків із західних районів України негативно позначився на безпосередніх наслідках антифеодальної і визвольної боротьби. З початку грудня шляхта за допомогою урядових військ почала відновлювати «вогнем і мечем» своє панування. Інакше розгорталася подія на території, підвладній гетьманському правлінню. Хоча під час переговорів з королівськими послами під Замостям Б. Хмельницький погодився на домагання шляхти повернутися до «дідичних» маєтків, але трудящі рішуче виступили проти цього, бо не хотіли мати «над собою панів». Шляхта швидко переконалася в марності надій повернутися до своїх володінь. «Нікому не вільно до своїх маєтків,— повідомляли 1 лютого до Варшави комісари, що їхали на переговори з Б. Хмельницьким,— а ми, які їх тут маємо, дивимося на них лише здалеку»²¹. За словами львівського підкоморія В. М'яковського, «хлопи жодного не допустили до їх домівок»²². Феодали звертали увагу на той факт, що «хлопи не хочуть бути підданими панам, а (хочуть) бути собі вільними»²³. З свого боку, Б. Хмельницький не поспішав іти на зустріч домаганням шляхти і під час переговорів у лютому 1649 р. в Переяславі з польськими комісарами підкреслив непорушність свого союзу з селянами, «бо то правая рука наша».

Навесні 1649 р. розпочалося нове піднесення антифеодальної і визвольної боротьби трудящих на Поділлі й Волині, яка швидко набрала масового характеру. Селяни і козаки Поділля, яких налічувалося кілька десятків тисяч осіб, заявляли, що не пропустять шляхту за р. Горинь. На початку травня з них було сформовано шість полків, які готували наступ на м. Меджибіж²⁵. На Волині на початку березня антифеодальний рух набрав такої сили, що місцева шляхта не могла його придушити і звернулася за допомогою до уряду²⁶. Пожвавився антифеодальний рух у Руському воєводстві, де, наприклад, селяни Кам'янка-Струмилівського староства відмовилися сплачувати чинш, вносити податки та виконувати панщину²⁷. Похід селянсько-козацького війська та облога влітку 1649 р. Збаража сприяли піднесенню боротьби в північних і західних районах України. Повстанці були певними, що існує заклик гетьмана «витяти свою шляхту»²⁸. Захоплений у полон козацький сотник Федько відзначав, що «чернь до того розлютувалася, що вирішила або знищити шляхту, або загинути»²⁹. Самі повстанці заявляли, що «ми стоїмо на тому, щоб жодного шляхтича не було»³⁰. Феодали виявляли велике занепокоєння тим, що «всі селяни збунтувалися проти шляхетського стану»³¹.

6 серпня 1649 р. було укладено Зборівський договір, за яким реєстр мав налічувати 40 тис. козаків, територія, підвладна гетьманському правлінню, обмежувалася Брацлавським, Чернігівським, північно-східною і південною частинами Київського воєводства, а також передбачалося повернення у свої маєтки шляхти. Умови договору викликали масове невдоволення народних мас. Селяни й міщани Київського, Брацлавського та частини Подільського воєводства вчинили опір поверненню шляхти³². В одній із «новин», зафіксованих М. Голінським, відзначалося, що «хлопи не хочуть дозволити на згоду, а (хочуть) бути собі вільними, не бути нікому підданими і, щоб не мали над собою дідичних панів»³³. Вістря цієї боротьби спрямовувалося також проти гетьманської адміністрації, що намагалася загальмувати її розвиток, змусити селян виконувати повинності на користь монастирів та окремих магнатів.

Б. Хмельницький для пом'якшення обстановки дозволив частині виписаних з реєстру селян і міщан залишитися у війську, відмовився до завершення роботи сейму допустити на козацьку територію королівських урядників, на сеймі добився відкладення термінів завершення складання реєстру³⁴. Однак повернення в січні-лютому 1650 р. до маєтків частини шляхти викликало нове

загострення класової боротьби. Спалахнуло велике повстання в маєтках магната С. Корецького на Брацлавщині. На Запоріжжі козацька голота обрала своїм гетьманом Худолія³⁵. За цих обставин старшинська рада, скликана на початку березня у Києві, з одного боку, зобов'язала шляхту «якнайскромніше поводитися з підданими» і припинити збір поборів з селян і міщан, з іншого — започаткувала більш рішучі заходи гетьманської влади проти учасників антифеодальних виступів. Істотно зросла кількість «охоронних» універсалів, виданих шляхті, а також наказів місцевим органам влади «приборкувати заколоти» і жорстоко карати «непокірних».

Однак ці заходи гетьманського уряду виявилися неспроможними загальмувати наростання хвилі класової боротьби. За даними джерел³⁶, лише на Поділлі під проводом полковника Д. Нечая на боротьбу піднялися багато тисяч селян і міщан. В кінці квітня А. Кисіль скаржився королю, що «всюди повно бунтів по різних місцях». Селяни, за його словами, вдавалися до різних засобів, щоб «панам своїм не віддавати послушенства»³⁷. Навіть отримавши гетьманські універсали, шляхта була неспроможною відновити панування над селянами і міщанами. «Хоча панів за універсалами Хмельницького впускають до маєтків, — читаємо в рукописі М. Голінського, — але так їх шанують, що самі над ними панують, а інших вбивають»³⁸.

Нова хвиля боротьби прокотилася на Лівобережній Україні та Брацлавщині у другій половині липня — першій половині вересня. В середині липня з ініціативи полковника П. Шумейка спалахнуло повстання на Ніжинщині. Після його зміщення 1 серпня новопризначений полковник одержав наказ під страхом смерті заборонити козакам привласнювати шляхетські маєтки, перешкоджати шляхті й урядовцям збирати податки з селян³⁹. Але мобілізація козацьких полків та їх похід до Молдавії сприяли дальшому розвитку боротьби. «Розлючений плебс знову повстав, — повідомляв А. Кисіль, — і почався страшний заколот. Відомо лише богу, чи залишився в живих хоч один шляхтич за Дніпром». Лише в околицях Києва зосередилося близько 15 тис. повстанців⁴⁰. Б. Хмельницький, щоб уникнути загострення відносин з Річчю Посполитою, рішучими діями придушив повстання. Знову зростає кількість виданих феодалам універсалів про «послушенство» підданих⁴¹. Але колишні кріпаки, підтримувані козацькими низами, продовжували чинити опір. Шляхта скаржилася, що «им чинятца от казаков обиды большие, и подданные де их панские все называются казаками и их, панов, не слушают»⁴². Наприкінці 1650 р. вибухнуло нове повстання селян і міщан, внаслідок якого почалася масова втеча феодалів з козацької території⁴³.

Напад коронної армії в лютому 1651 р. на Брацлавщину зірвав виконання умов Зборівського договору. Успішні дії селянсько-козацьких полків, їх просування в північно-західні райони України викликали там масове повстання народних мас. Проте поразка селянсько-козацької армії під Берестечком, наступ польсько-шляхетських військ, захоплення литовським гетьманом Я. Радзивілом у кінці липня Києва спричинили критичну ситуацію у розвитку визвольної війни. Її врятували народні маси, що піднялися на боротьбу. На заклик Б. Хмельницького до зброї взялися «старі й молоді». Найбільшого розмаху вона набрала на Поділлі, де полки повстанців поспішно формували полковники І. Богун, Й. Глух, Іванчук, Недостежа, І. Александренко та інші. Їх настрої були бойовими. «Краще загинути, — заявляли повстанці, — ніж віддавати послушенство своїм панам. Якщо Хмель програв, ми можемо виграти»⁴⁴. В серпні масовий рух охопив також Київщину, Овруччину та Чернігівщину. Становище польсько-литовської армії, що зосередилася на початку вересня під Білою Церквою, погіршувалося з кожним днем. Коронний гетьман М. Потоцький змушений був піти на переговори з козацькою старшиною. Але це викликало 6 вересня 1651 р. нове повстання низів селянсько-козацького війська, в якому взяло участь близько 10 тис. осіб. Наступного дня Б. Хмельницький придушив виступ, стративши при цьому 15 його ватажків⁴⁵.

Укладення 18 вересня Білоцерківського договору, згідно з яким козацький реєстр скорочувався до 20 тис. козаків, місце їх проживання обмежувалося лише Київським воєводством, а шляхта мала повернутися до маєтків, обумовило далі загострення класової боротьби. Особливо запеклого характеру вона

набрала на Брацлавщині, де близько 10 тис. опришків знищили брацлавську фортецю, оволоділи Меджибожем і рядом інших міст. Незважаючи на поразку повстанців у боях з коронними військами, боротьба не припинялася. Селяни й міщани залишали домівки, в Подністров'ї продовжували діяти загопи опришків⁴⁶. Проти складання нового реєстру виступили козаки білоцерківського та корсунського полків. Корсунці звернулися з попередженням до Б. Хмельницького, що «дістануть й голови, якщо не припинять виписів». Лише після страти в кінці 1651 р. корсунського полковника Л.Мозирі вдалося зломити їх опір⁴⁷.

На Лівобережній Україні відмовилися виконувати умови договору Чернігівський, Ніжинський і Прилуцький полки⁴⁸. За словами польського офіцера С. О'венціма, народні маси «не звертали жодної уваги на універсали Хмельницького і його урядників, а навпаки, погрожували йому обрати нового гетьмана і нікого з наших не хотіли пустити за Дніпро, а якщо хто наважувався їхати, то його неминуче вбивали»⁴⁹. Не припинялася боротьба і взимку 1652 р., коли на українські землі почала повертатися шляхта. Селяни й міщани Брацлавщини масово переселялися на територію Молдавії, успішно діяли загопи опришків, яких не міг розгромити гетьман М. Калиновський. На Лівобережній Україні виступи народних мас очолювали Пободайло, Півторакожух і Дедюля. В березні відбулося повстання трудящих Прилуцького і Миргородського полків. За рішенням корсунської старшинської ради їх полковники С. Герасимов, М. Гладкий та 6 сотників були страчені, що викликало масовий виступ козаків цих полків проти гетьманської влади.

В умовах піднесення антифеодальної і визвольної боротьби Б. Хмельницький, завершивши мобілізацію козацьких полків, у боях 22—23 травня під Батогом (на Поділлі) повністю розгромив польсько-шляхетську армію. Ця блискуча перемога викликала масове повстання у Брацлавському, Київському і Чернігівському воеводствах, з територій яких знову було прогнано шляхту. Ліквідація умов Білоцерківського договору і визнання гетьманською владою важливих завоювань селянства тимчасово послабили класову боротьбу. До завершення визвольної війни не зафіксовані масові виступи проти соціальної політики гетьмана, хоча мали місце окремі прояви невдоволення низів селянсько-козацького війська. Боротьба народних мас тривала у західних районах України проти відновлення польсько-шляхетського гніту.

Аналіз розвитку антифеодальної боротьби на Україні в роки визвольної війни дає підстави стверджувати, що вона вийшла за межі звичайного повстання, бо, по-перше, велася не проти окремих феодалів і не за окремі уступки з їхнього боку, а проти панування магнатів і шляхти як класу, по-друге, охопила всю територію України і в ній взяла участь переважна більшість трудящих, що дозволило подолати властиву селянським виступам локальність. Селянство рішуче виступило за ліквідацію існуючих феодально-кріпосницьких відносин і за встановлення «козацьких порядків», які, на їх думку, давали особисту свободу, право на землю й земельні угіддя, можливість користуватися наслідками своєї праці (подібні соціальні лозунги висували трудящі Росії під час селянських війн). У ході довготривалої і запеклої боротьби воно зуміло в повній мірі проявити те, що В. І. Ленін називав щирим, рішучим, бойовим демократизмом селянських мас⁵⁰. Внаслідок цього трудящим вдалося відстояти завоювання 1648 р. і вперше за кілька століть отримати можливість певною мірою вільно користуватися результатами своєї виснажливої праці⁵¹. Таким чином, можна зробити висновок, що антифеодальна боротьба на Україні за своїми рушійними силами, колом соціальних завдань, які вирішували в її ході, ступінню організованості, соціальними наслідками становила собою селянську війну, хронологічні межі якої охоплюють період 1648 р.— червень 1652 р. Вона мала багато спільного з селянськими війнами XVII — XVIII ст. в Росії, наприклад, почалася не там, де трудящим найгірше жилося, а на окраїні, де найслабшою була влада уряду; її ініціатором виступило козацтво, яке відіграло велику організаційну роль в об'єднанні селянських мас; у ній взяли активну участь представники різних народностей, що проживали на Україні.

Разом з тим події антифеодальної боротьби на Україні того часу мали свої особливості. Насамперед відзначимо, що вони розвивалися у найтіснішому зв'язку з визвольною боротьбою українського народу проти іноземного поневолення, за возз'єднання України з Росією. Коли враховувати, що основну частину панівного класу становили ополячені українські, а також польські й литовські феодала, то класова боротьба, як правило, перепліталася з визвольним рухом, соціальне часто переломлювалося через етнічне. Виявляючи величезну соціальну активність, трудящі виступали також найпослідовнішими борцями проти національно-релігійного гніту, за возз'єднання з братнім російським народом. Селяни, які становили 75 % всієї чисельності народно-визвольної армії⁵², добилися блискучих перемог у боях з військами Речі Посполитої, разом з рядовим козацтвом й міським поспільством рішуче виступали проти переговорів старшинської верхівки з польсько-шляхетським урядом, умов Зборівського та Білоцерківського договорів. Гостра класова боротьба стала важливою умовою успіхів українського народу у визвольній війні.

По-друге, трудящим масам доводилось боротися не лише проти польських магнатів і шляхти, які становили до 1648 р. основну частину панівного класу на Україні, але й проти козацької старшини й дрібної української шляхти, які інтенсивно формувалися в ході визвольної війни. «В той час як селянсько-козацькі маси вели героїчну боротьбу проти соціального гніту, — відзначалося в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, — українська феодальна верхівка (козацька старшина і дрібні поміщики), беручи участь у визвольній війні, прагнули зберегти й зміцнити феодально-кріпосницькі відносини на Україні»⁵³. Особливо яскраво ця тенденція проявлялася в діяльності старшинсько-шляхетського угруповання, очолюваного І. Виговським. Іншу позицію займали Б. Хмельницький та його сподвижники з числа козацьких полковників. Враховуючи гостроту боротьби і виражаючи інтереси козацтва, гетьман відмовився від масової роздачі нових маєтків шляхті, що взяла участь у цих подіях, і представникам старшини, виступав прихильником встановлення власності на землю не окремих осіб, а Війська Запорізького, тобто державно-феодальної власності на землю.

По-третє, якщо антифеодальна боротьба в західних районах України завершилася поразкою, то на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств трудящі добилися важливих соціальних завоювань. Панівний клас української феодальної державності змушений був піти на їх визнання. Наслідки цих подій свідчили ні про перемогу трудящих (влада перебувала в руках панівного класу), ні про їх поразку (боротьба трудящих не була придушена), а про своєрідний компроміс, зумовлений тимчасовою рівновагою сил. Тому перші десятиріччя після завершення визвольної війни ознаменувалися новим загостренням класової боротьби, бо козацька старшина і шляхта прагнули зміцнити своє становище і перетворити селян і міщан у підданих, а трудящі зі зброєю в руках намагалися відстояти свої завоювання.

По-четверте, ці події на Україні становили складову ланку могутнього антифеодального руху, що охопив у середині XVII ст. Білорусію, Росію, Польщу і Молдавію.

У розвитку антифеодальної боротьби того часу можна виділити такі етапи: 1-й етап (січень — липень 1648 р.) характеризує процес переростання локальних антифеодальних виступів у могутнє повстання; 2-й (липень — листопад 1648 р.) припадає на час найбільшого розмаху класової боротьби на Україні в роки визвольної війни; 3-й (грудень 1648 — серпень 1649 р.) характеризується боротьбою трудящих проти спроб вигнаних феодалів відновити своє панування; 4-й (серпень 1649 — червень 1652 р.) відзначається боротьбою трудящих проти умов Зборівського і Білоцерківського договорів.

Висловлені міркування про особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки визвольної війни автор не розглядає як остаточно з'ясовані. Вивчення цієї проблеми вимагає концентрації зусиль багатьох дослідників.

- ¹ Воссоединение Украины с Россией : Документы и материалы: В 3 т.— М., 1953.— Т. 2.— С. 17.
- ² Там же,— С. 28, 29,30; Львівська наукова бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів.— МР 95, Теки Нарушевича, т. 142,—Арк. 67 (далі — ЛНБ АН УРСР. ВР).
- ³ Документа Богдана Хмельницького (1648—1657)—К., 1963.— С. 48—49.
- ⁴ Архив Юго-Западной России,—К., 1914:—Ч. 3, т 4,— С. 489—492 (далі — АЮЗР).
- ⁵ Мицик Ю. А. Нові дані про події визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. у Вінниці : (За матеріалами архівів ПНР) // Тези доповідей IV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф.— Вінниця, 1986,— С. 60.
- ⁶ Документи Богдана Хмельницького.— С. 54, 55—56, 654.
- ⁷ Там же,— С. 53, 59, 61, 63.
- ⁸ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 47.
- ⁹ Документы об освободительной войне украинского народа (1648—1654 гг.).— Киев, 1965.— С. 93.
- ¹⁰ ЛНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11.—Арк. 124, 128—129; Кушевич С. Листа зі Львова // Жовтень,—1980,—№ 2,— С. 136; № 3,— С. 102.
- ¹¹ АЮЗР.—Ч. 3, т. 4,—С. 395; Кушевич С. Вказ. праця// Жовтень,—1980,—№ 3,— С. 100; ЛНБ АН УРСР. ВР.— Ф. 103, спр. Сапегів № X, 46.
- ¹² Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1898.—Т. 4,— С. 63 (далі — Жерела).
- ¹³ Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1972.— С. 189, 190; Horn M. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feodalnym w latach 1600—1648. Opór chłopski w dobrach szlacheckich. Wystąpienia włościan przeciw obcym panom.— Warszawa; Wrocław, 1982,—Cz. 111,—S. 45.
- ¹⁴ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.—2-е вид.— Т. 7.— С. 329.
- ¹⁵ Енгельс Ф. Принципи комунізму // Там же.— Т. 4.— С. 314.
- ¹⁶ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986,— С. 83, 85.
- ¹⁷ Борисенко В. И. Вказ. праця.— С. 84.
- ¹⁸ Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії.— К., 1969.— С. 37.
- ¹⁹ Маркс К. До критики політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—2-е вид.— Т. 13.— С. 7.
- ²⁰ ЛНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 5, спр. Оссолинських № 189/11.—Арк. 185,211.
- ²¹ Там же, спр. Оссолинських № 225/11.— Арк. 201.
- ²² Michałowski J. Księga pamiętnicza — Kraków, 1864.— N 100.— S. 365.
- ²³ ЛНБ АН УРСР. ВР.— Ф. 5, спр. Оссолинських, № 189/11.— Арк. 210.
- ²⁴ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 116—117.
- ²⁵ Центральний державний історичний архів УРСР.— Ф. 1230, оп. 1, спр. 13.— Арк. 5—7 (далі — ЦДІА УРСР).
- ²⁶ АЮЗР.—К., 1861,—Ч. 2, т. 2,—С. 363.
- ²⁷ Жерела.—Львів, 1901,— Т. 5,—С. 161, 170, 264—265.
- ²⁸ ЛНБ АН УРСР. ВР.— Ф. 103, спр. Сапегів № XI,— Арк. 37.
- ²⁹ Michałowski J. Op. cit.— N 105,— S. 387.
- ³⁰ ЛНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11,—Арк. 229.
- ³¹ Документы об освободительной войне украинского народа.— С. 239.
- ³² ЦДІА УРСР,—Ф. 1230, оп. 1, спр. 25,—Арк. 8.
- ³³ ЛНБ АН УРСР. ВР.— Ф. 5, спр. Оссолинських № 189/11.—Арк. 285—286.
- ³⁴ Акты Южной и Западной России.—Спб., 1878.— Т. 10,— С. 456; Воссоединение Украины с Россией,— Т. 2,— С. 277, 369.
- ³⁵ Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941.— Т. 3.— С.188—189; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов.— Киев, 1898.— Т. 2.— С. 569 (далі — Памятники).
- ³⁶ Жерела,—Львів, 1911,—Т. 12,— С. 75—78.
- ³⁷ Памятники,—Т. 2,—С. 570, 571, Michałowski J. Op. cit.— N 181,—S. 550.
- ³⁸ ЛНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 5, спр. Оссолинських № 189/11,—Арк. 344.
- ³⁹ Документа Богдана Хмельницького.— С. 179, 184.
- ⁴⁰ Центральна наукова бібліотека АН УРСР ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів.— Ф. 11, 13698, Теки Нарушевича,—Арк. 26, 40 (далі — ЦНБ АН УРСР ВР).
- ⁴¹ Документа Богдана Хмельницького.— С. 190, 191.
- ⁴² Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С.464.
- ⁴³ Там же,—С. 470; ЛНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11,—Арк. 341.
- ⁴⁴ ЛНБ АН УРСР. ВР.— Ф. 4, спр. Баворовських № 235/11,— Арк. 81, 82; Отрывки из дневника Станислава Освенцима, 1643—1651.— Киев, 1883.— С. 127.
- ⁴⁵ Отрывки из дневника...—С. 128—130; ЦНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 11, 13699, Теки Нарушевича.— Арк. 23.
- ⁴⁶ Документы об освободительной войне украинского народа.— С. 627; ЦДІА УРСР.— Ф. 1230, оп. 1, спр. 247.— Арк. 2, 3.
- ⁴⁷ ЛНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 4, спр. Баворовських № 23/11,—Арк. 991; Отрывки из дневника...— С. 238.
- ⁴⁸ ЦНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 11 13699, Теки Нарушевича,—Арк. 24, 25, 42.
- ⁴⁹ Отрывки из дневника...— С. 138.
- ⁵⁰ Ленін В. І. Дві утопії // Повне зібр. творів.— Т. 22.— С. 115.
- ⁵¹ Смолій В. А. Основні тенденції класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму// Укр. іст. журнал,— 1983,—№ 9,—С. 37.

⁵² Сергийчук В. И. Народная армия на Украине в годы освободительной войны 1648—1654: (Организация, вооружение, обеспечение) : Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Киев, 1982.— С. 14—15.

⁵³ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалені ЦК КПРС.— К., 1954.— С. 8.

Т. Є. Іванова '

ЮРІЙ КРИЖАНИМ І ЙОГО «ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСТВА»

В радянській історіографії дослідженню життя і творчості Юрія Крижанича — просвітителя, історика, виразника надій і сподівань слов'янських народів у XVII ст., присвячено чимало праць. Їх автори неоднозначно оцінюють його діяльність. В 1956 р. відбулась дискусія, організована Інститутом історії АН СРСР, на якій аналізувався творчий доробок вченого. Справа в тому, що Юрія Крижанича хвилювали дві ідеї: ідея національного відродження слов'янства, здійснити яку, на його думку, можливо було шляхом об'єднання слов'янських народів під егідою Російської держави, та ідея єднання православної та католицької церков, тобто церковна унія. Відомо, що папський престол шляхом церковної унії протягом багатьох століть домагався повної підлеглості слов'янського світу. Крижанич, ігноруючи суть цієї акції, в унії вбачав лише засіб об'єднання слов'ян. Тому деякі автори, вивчаючи праці Юрія Крижанича, акцентували, як правило, на одному з аспектів його діяльності. Так, П. Д. Дациук розглядав Крижанича лише як словенського патріота, свідомо уникаючи питання про місце унії в його поглядах. Іншу позицію зайняв П. П. Єпіфанов, характеризуючи Крижанича як «вірного слугу реакційного папства», «папсько-го агента» і т. ін. Л. М. Пушкарьов підкреслював, що не можна характеризувати цього діяча тільки як слов'янського патріота, який відмовився від католицизму. Але не можна малювати образ Крижанича однією чорною фарбою, зображувати його як агента Ватикану. Ось чому варто прослідкувати детальніше життєвий і творчий шлях вченого, що певною мірою дає можливість глибше зрозуміти його суспільно-політичні погляди та концепції, зокрема «ідею національного відродження слов'янства».

Першим твором, в якому Ю. Крижанич спробував викласти свої політичні погляди, була «Записка» про місію до Москви в 1641 р. Зокрема, автор «Записки» мав намір схилити російського царя до боротьби проти Османської імперії в союзі з болгарами, сербами, валахами, босняками та ін. Але такий союз, на думку Крижанича, міг стати можливим лише за умови церковної унії². Свою «Записку» автор направив у Конгрегацію пропаганди віри у Рим з проханням послати його в Росію для місіонерської діяльності. Лише 1647 р. він прибув до Москви у складі польського посольства. Після цієї поїздки Крижанич знову звернувся до Конгрегації з проханням направити його до Москви. Але в цьому йому було відмовлено. Тоді Крижанич без вшома святої Конгрегації без повноваження апостольського престолу³ в кінці 1658 р. виїхав до Москви. Під час своєї подорожі він проїжджав через українські міста і села, спілкувався з місцевим населенням і зробив для себе висновок, що українська мова співзвучна його рідній мові, а також схожа на інші слов'янські мови. Крижанич побував у Львові, Борзні, Переяславі, Ніжині, Путивлі. У Ніжині він прожив майже півроку (з квітня по вересень 1659 р.) і написав два твори: «Беседа ко черкасом» та «Усмотрение о царском величестве». Жив Крижанич у протопопа Максима Филімоновича — особи неординарної і суперечливої у своїх поглядах і діях. Саме в цей час польсько-шляхетське військо разом з ординцями, призваними І. Виговським, завдало поразки російському війську під Конотопом. Таким чином, Ю. Крижанич став свідком зрадницьких дій старшинської верхівки на чолі з гетьманом Виговським і вперше виступив із закликом до українського народу: «...лучше им было служить вам, великому государю, нежели польскому кралю». Крижанич склав своєрідне звернення «ко черкасом», яке вони «на своих съездах чли и хвалили»⁴. У цьому документі

підкреслювалось, що козакам треба дотримуватися присяги, яку вони склали російському царю, а не тієї, яку дали послі І. Виговського польському королю: «Царю присягали всі мы, казаки, всі города, полки и начальники, опчено, свидомо, радовольно, а королю присягали сами послы»⁵. Невдовзі Ніжин був звільнений від польсько-шляхетських загарбників козацькими загонами, які послав переяславський полковник Т. Цицур. Від імені мешканців міста в Путивль, де знаходилось царське військо на чолі з князем Трубецьким, прибули посланці, які просили «быти им под своею великого государя самодержавною высокою рукою в вечном подданстве по-прежнему»⁶. Серед цієї делегації був і Юрій Крижанич. Слідом за Ніжином присягу на вірність російському царю склало населення всієї Лівобережної України.

5 вересня 1659 р. з Путивля Крижанич виїхав до Москви, куди прибув 17 вересня. Тут він пропонував свої послуги як бібліограф, історик, філолог і прагнув стати радником царя Олексія Михайловича⁷. Але мріям його не судилося збутися. Як католика його зустріли у столиці Російської держави з підозрою, доручивши лише складання слов'янської граматики та лексику. Ця робота підштовхнула вченого до написання лінгвістичної праці, яку він назвав «Объяснение выводно о письме словенском»⁸. Проте працював Крижанич у Москві недовго. 8 січня 1661 р. був виданий указ про заслання його до Сибіру (у Тобольськ). За що цей діяч був покараний, досі вченими точно не встановлено. Одні дослідники вважають, що причиною заслання Крижанича стали його політичні погляди, а також те, що він був католиком (С. К. Смирнов). Інші схиляються до думки, що вчений-хорват висланий за нападки на суспільно-політичний устрій Росії (І. М. Добротворський)⁹. П. П. Єпіфанов вважав причиною заслання Крижанича його ніби-то шпигунську діяльність на користь папського престолу. Проте найвірогіднішою причиною заслання цього політичного діяча можна, очевидно, вважати донос за сказане ним «глупе слово»¹⁰.

У Тобольську Ю. Крижанич прожив 15 довгих років. Тут були написані твори, де автор виклав свої суспільно-політичні погляди, які увійшли в історію громадської думки Росії. Якраз під час заслання (1662—1663) Крижанич дедалі частіше почав замислюватись над визначенням шляхів об'єднання слов'янських народів, землі яких захопила Османська імперія. Значну увагу він приділяв мовним проблемам. Зокрема, Крижанич мріяв про об'єднання всіх слов'янських мов у єдину загальнослов'янську. В основу останньої Крижанич поклав церковнослов'янську, розмовну російську й літературну хорватську мови. Характерно, що він ввів у словниковий обіг «загальнослов'янської» мови також ряд українських, білоруських та польських слів. Основні принципи утворення нової мови вчений-лінгвіст виклав у творі «Грамматично изказание об рускому је^НКу». Саме на цій мові 1663 р. він почав писати свій головний політичний твір «Політика», або «Політичні думи». Слід зазначити, що частина цієї праці була опублікована П. Бессоновим під назвою «Русское государство в половине XVII века» (1859—1860).

Важливою умовою об'єднання слов'ян Ю. Крижанич вважав написання історії слов'янства, оскільки знання історії, на його думку, було необхідним для поглиблення етнічної самосвідомості слов'ян і для піднесення їх авторитету серед інших народів. Адже в літературі панували різні «версії» щодо походження слов'ян: «...словенский народ имел быть изшел от скифского племени: илити будь беху скифы были первы наши предники и народители»; або: «Бают: яко бы Александр словенским князем... был прислал слободины на писму, или даровальные грамоты: и подаровал им навеки землю, как лежит между Хвалынским и Варяжским морем». Юрій Крижанич спростував подібні вигадки, називаючи їх «баснями». Він підкреслював, що «русские, никак не менее, чем древние афиняне, можем называть себя автохтонами, местными уроженцами», що «беху от чужого народа, и от чужого владетеля, в дар приемали свою изконивечную отчину»¹². Крім того, знання історії, як зазначав Крижанич, необхідне для використання історичного досвіду інших держав: «...какое государство сколько времени существовало ... по каким причинам и при каких

условиях... народ возвысился и создал государство, а потом... потерял государственное могущество и впал в униженное состояние»¹³.

Культурне об'єднання слов'янства було лише першим кроком на шляху вирішення проблеми, за яку боровся Ю. Крижанич. Необхідною і найбільш загальною умовою здійснення ідеї єдності слов'янських народів, на думку цього діяча, було їх політичне об'єднання навколо Російської держави, «ибо русские суть одного языка и одного племени и нрава с остальными славянами — с поляками, с поднепрянами, с хорватами и иными»¹⁴.

Чому саме Росії Крижанич відводив основну роль як централізуючої сили слов'ян? Він вважав, що Росія була єдиною державою, яка не тільки відстояла свою політичну незалежність, а й розширювала свої територіальні межі, відвоюючи у турецько-татарських загарбників захоплені ними слов'янські землі¹⁵. Крижанич підкреслював, що «владетеля словенского рода нигде вьше несть, неже овде на Руси»¹⁶, що задунайські слов'яни — болгари, серби і хорвати «сами себе помочь... не в состоянии: им потребна помочь со стороны, дабы они смогли встать на ноги и войти в общество других народов»¹⁷, тобто тут прямо сказано, що національне відродження слов'янства не можливе без допомоги Російської держави. За національну незалежність, як вказував Крижанич, треба вести боротьбу зі зброєю в руках, і ця боротьба буде справедливою: «...супроть турком и крымцем все правоверны христиане имають праведну рати причину»¹⁸.

Надзвичайно тяжко Ю. Крижанич переживав політичне й економічне гноблення слов'янських народів іноземцями і, зокрема, німецькими феодалами: «Ни один народ под солнцем испокон веков не был так обижен и опозорен чужеземцами, как мы, славяне, немцами»¹⁹. Особливо обурювався цей діяч поляками, які підкоряються «чужевладству»: «...поляки... достойны всяческого наказания за то, что без всякой нужды искали себе столько чужеземных королей: венгров, литовцев, французов и немцев»²⁰. Ю. Крижанич дуже гостро відчував кривду за приниження слов'янських народів іноземцями: він запитував, за що називають вони слов'ян «варварами»: «...мы не сыроеды и не самоеды... ибо те самые народы, которые считают себя человеческими и обходительными, а нас относят к варварам, далеко превосходят нас в жестокости, в лживости, в ересьях и во всяких пороках и сквернах, и в нашем народе никогда не видали таких насилий, обманов, хитростей, клятвопреступлений, распушенности и излишеств, какие присущи этим народам».

Щодо церковної унії, то, як свідчать радянські дослідники творчості Юрія Крижанича, в сибірський період свого життя він вважав її нереальною, хоча і залишався вірним католицизму.

У зв'язку з тим, що в 70-х роках XVII ст. ускладнилися взаємини між Росією та Османською імперією, Ю. Крижанич написав новий твір «Толкование исторических пророчеств» (1673). Автор доводив, що в разі нападу осман вони будуть переможені, а Османська імперія загине так само, як і Римська. Ідею боротьби за об'єднання слов'ян, за їх національне відродження Юрій Крижанич проніс через усе своє життя. Він підкреслював, що «от разделения народы становятся не сильнее, а слабее»²². Всеслов'янський політичний діяч загинув за свою ідею в бою під Віднем проти турецьких завойовників (12 вересня 1683 р.).

Таким чином, Юрій Крижанич не обмежувався тим, що змальовував трагедію сучасного йому слов'янства: він вірив у його майбутнє, шукав шляхів для національного відродження слов'янських народів. Такий шлях він бачив в об'єднанні слов'ян в єдину сильну державу, об'єднану спільною культурою.

¹ Дацюк Б. Д. Юрий Крижанич.— М., 1946; Бахрушин С. Юрий Крижанич // Ист. журн.— 1942.— № 1/2; Епифанов П. П. Происки Ватикана и Юрий Крижанич // Вопр. истории.—1953.— № 10; Пушкирев Л. Н. Об оценке деятельности Юрия Крижанича // Вопр. истории.—1957, № 1; Гольдберг А. Л. Юрий Крижанич о русском обществе середины XVII века // История СССР.—1960.— № 6; Пушкирев Л. Н. Юрий Крижанич: Очерк жизни и творчества.— М., 1984; та ін.

² Записка Юрия Крижанича о миссии в Москву 1641 г.— М., 1901.— С. 41—42.

³ Белокуров С. А. Юрий Крижанич в России.— М., 1902.— Вып. 3.— С. 66, 68.

⁴ Там же.— Вып. 2.— С. 77.

⁵ Крижанич Ю. Собрание сочинений.— М., 1891.— Вып. 1.— С. 13.

- ⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— Спб., 1863.— Т. 4.— С. 248.
- ⁷ Бедокуров С. А. Указ. соч.— Вып. 2.— С. 173—176.
- ⁸ Пушкирев Л. Н. Юрий Крижанич.— С. 92.
- ⁸ Див.: Там же,— С. 107, 108.
- ¹⁰ Див.: Елифанов П. П. Вказ праця.— С. 82.
- ¹¹ Пушкирев Л. Н. Юрий Крижанич.— С. 108.
- ¹² Крижанич Ю. Политика,— М., 1965,— С. 622—624.
- ¹³ План завоевания Крыма, составленный в царствование государства Алексея Михайловича ученим славянином Юрием Крижаничем.— Спб., 1891.— С. 71.
- ¹⁴ Крижанич Ю. Политика.— С. 587.
- ¹⁵ Русское государство в половине XVII века: (Приложение к Русской беседе за 1859 год).— М., 1859,— С. 125.
- ¹⁶ Там же,— С. 115.
- ¹⁷ План завоевания Крыма.— С. 73.
- ¹⁸ Там же,— С. 108.
- ¹⁹ Крижанич Ю. Политика.— С. 497.
- ²⁰ Там же,— С. 507.
- ²¹ Там же,— С. 477.
- ²² Там же,— С. 623.

В. Й. Борисенко

ЗАРОДЖЕННЯ ПЕРЕДПРОЛЕТАРІАТУ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Друга половина XVII ст. в історії Лівобережної України характеризувалась значними зрушеннями в економічному розвитку та суспільних відносинах. Зародження елементів капіталістичного укладу в промисловості й сільському господарстві становило, економічну основу початку формування антагоністичних сил майбутнього капіталістичного суспільства — буржуазії і пролетаріату, які пройшли довгий шлях розвитку, перш ніж з'являться на соціальній арені в «чистому» вигляді. Феодалізм як соціально-економічна формація дав їм життя і одночасно гальмував їх визрівання. Щодо подібних процесів в Англії К. Маркс писав, що «буржуазія починає свій історичний розвиток з таким пролетаріатом, який, у свою чергу, є залишком пролетаріату феодальних часів... В міру розвитку буржуазії в надрах її розвивається новий пролетаріат, сучасний пролетаріат; між класом пролетарів і класом буржуазії розгортається боротьба, яка, перше ніж обидві сторони її відчули, помітили, оцінили, зрозуміли, визнали і відкрито проголосили, виявляється спочатку лише в часткових і короткочасних конфліктах, в окремих актах руйнування»¹.

Пролетаріат ембріонального періоду відрізнявся від пролетаріату пізніших часів деякими характерними рисами. Тому ми оперуватимемо терміном «передпролетаріат», який уперше вжив Ф. Енгельс у листі до К. Каутського з приводу роботи «Історія соціалізму». Критикуючи останнього за уособлення пролетаріату з декласованими елементами суспільства, Ф. Енгельс зазначав, що останні становили «головну основу», з якої з розпадом феодальних зв'язків «утворюється той *перед*пролетаріат, який у 1789 р. вчинив революцію у паризьких передмістях, увібравши в себе усіх знедолених феодального та цехового суспільства»². Виникнення пролетаріату в окремих ремеслах він зв'язував з появою декласованих елементів, поставлених поза цехами підмайстрів.

Основоположники наукового соціалізму дали чітке визначення пролетаріату як суспільного класу, «який здобуває засоби до життя виключно продажем своєї праці, а не живе за рахунок прибутку з якого-небудь капіталу...»³. Його еволюція в нову соціальну силу нерозривно зв'язана з еволюцією його антиподу — промислової буржуазії, яка не могла існувати без найманих робітників. У промисловому виробництві відбувався взаємозв'язаний процес перетворення середньовічного майстра в буржуа, а цехового підмайстра і позацехового «поденника» — в пролетаря. Сам факт використання найманої праці у виробництві не є доказ наявності сформованого пролетаріату. В окремих випадках наймана праця, яка є зародком капіталістичного способу виробництва, була

відома не лише в середньовіччі, а і в рабовласницьку епоху. Але для того щоб цей зародок міг набути капіталістичного характеру, були необхідні, писав Ф. Енгельс, історичні передумови⁴. Вони і становили той ґрунт, на якому кількісні показники, що характеризували появу передпролетаріату, переростали в нову соціальну якість.

Відповідно наше завдання полягає в тому, щоб виявити і дослідити передумови цього явища. «Наймана праця,— зазначав Ф. Енгельс,— яка існувала раніше як виняток і підсобний промисел, стала правилом і основною формою всього виробництва; з побічного заняття, яким вона була раніше, вона перетворилася тепер в єдину діяльність робітника. Робітник, що наймається час від часу, перетворився в довічного найманого робітника»⁵. Це стало можливим тільки за умов звільнення працівника від позаекономічної залежності як в сільському господарстві, так і в промисловості, а також відокремлення його від засобів виробництва. Одночасно відбувався процес концентрації засобів виробництва і перетворення їх у капітал. У цьому і полягала суть первісного нагромадження. «Отже,— писав К. Маркс,— так зване первісне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він уявляється «первісним», бо становить передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва»⁶.

Експропріація безпосередніх виробників відбувалася з певними відмінностями як у сільськогосподарському, так і у промисловому виробництві. Економічну передумову формування найманої робочої сили становила експропріація насамперед селянства — основної продуктивної сили феодального суспільства. На Лівобережній Україні вона не набула таких масштабів і швидкості, як в Англії або інших розвинутих на той час країнах. Навіть навпаки. Після визвольної війни старшина і монастирі поступово відновлюють панщину і прикріплюють селян до землі, обмежуючи їх особисту свободу. При цьому феодалі переслідували найближчі інтереси — одержання максимальних прибутків за рахунок експлуатації праці залежного, хоч і не закріпаченого населення. Це було можливим тільки при посиленні феодального визиску і загарбанні селянських земель, що супроводжувалося послабленням економічної спроможності господарств селян. Погіршення матеріального становища штовхало їх на відповідні дії. «Щоб експропріювати землеробів,— писав К. Маркс,— немає потреби вигнати їх з їх земель, як це було в Англії та в інших країнах... Спробуйте більше певної міри відбирати у селян продукт їх сільськогосподарської праці — і, незважаючи на вашу жандармерію і вашу армію, вам не вдасться прикувати їх до їх полів!»⁷.

На Лівобережній Україні експропріація селянства, як і в Росії в цілому, хоч і розвивалася за об'єктивними законами економічного розвитку суспільства, але мала певні відмінності від аналогічного процесу в Англії. Рівень суспільного поділу праці і товарно-грошових відносин диктував місцевим феодалам не перетворення орних земель у пасовища для овець з відповідним руйнуванням традиційних відносин земельної власності, як це було в англійському селі, а захоплення заселених земель з наступним закріпленням феодальних прав на них з метою одержання прибутків. Така особливість аграрних відносин гальмувала появу економічних передумов складання нового типу відносин між землевласником і селянином.

Одним із шляхів обезземелення селянства було офіційне роздаровування козацькій старшині, шляхті і монастирям общинних, селянських і козацьких земель. Розширенням своїх маєностей активно займались і феодалі, не гребуючи при цьому насильницьким привласненням і скуповуванням за безцінь селянських угідь. Наприклад, М. Миклашевський у 1678 р. захопив діброву з сінокосами, дві ділянки лісу, сад, інші угіддя й вільно користувався ними. Переяславський полковник Д. Райча в 90-х роках XVII ст. «як устроил бил хутор для содержания скоту всякого в Ветовом селе, ... к оному хутору отмежевал свободного степу» значну ділянку, якою раніше користувались громади найближчих сіл, і володів нею безперешкодно протягом багатьох років⁸. Різними засобами лубенський полковник Л. Свічка захопив у селян і козаків різних сіл понад 100 ділянок орних земель, сіножатей, лісів і гаїв¹⁰. Окремі старшини перетворились у власників величезних латифундій зі значною кількіс-

тю залежного населення. У феодальну залежність до 1708 р. потрапили селяни 215 сіл у Чернігівському, 86—у Ніжинському, близько 84 у Переяславському полках. Подібна картина спостерігалась і в інших місцевостях краю, що вказує на прагнення феодалів одержувати прибутки переважно за рахунок виключних прав на землю й особу селянина.

Крім відверто насильницької експропріації, існували й інші форми відчуження в безпосередніх виробників засобів виробництва. Серед них важливе місце належало продажу земельних угідь як наслідку поглиблення товарно-грошових і зародження капіталістичних відносин. Це типово для процесу експропріації явище мало місце і в зарубіжних країнах, насамперед тих, що перебудовувались на капіталістичний лад¹². Земля все частіше ставала предметом куплі-продажу, коли селяни і козаки збували її частинами, повністю або навіть з хатами і дворами, позбавляючись при цьому засобів існування і перетворюючись у власників лише своєї робочої сили. У цьому випадку її продаж виступав життєвою необхідністю і становив єдине джерело існування безпосередніх виробників матеріальних благ, супроводжувався посиленням їх економічної залежності і від феодалів, і від осіб, що вели своє господарство на основі експлуатації вільнонайманої робочої сили.

Купля-продаж земельних угідь селян і козаків була характерним явищем всієї території Лівобережної України. У ніжинських магістратських книгах за 1657—1674 рр. зафіксовано дев'ять випадків продажу ґрунтів, сіножатей, токів, городів, садів, будинків¹³. Звичайно, ці записи не повні і не відображають справжньої картини втрати виробниками засобів до існування. Показовішими у цьому плані є дані стародубської міської книги за 1664—1673 рр., згідно з якими продаж земельних угідь, дворів і хат становив понад 45 % усіх торгових актів¹⁴. Покупцями тут виступали переважно багаті міщани і козаки, серед них і т), що за розмірами своїх капіталів не поступалися перед дрібними феодалами. У Полтавському полку обезземелення селян мало чітку тенденцію до прискорення. Якщо за 1664—1671 рр. у полтавському міському суді зафіксовано 60 випадків продажу земель, то за 1672—1680— понад 110¹⁵. Зважаючи приблизно на однаковий рівень соціально-економічного розвитку різних полків, вважаємо, що подібне явище було типовим для всієї території Лівобережжя.

Звичайно, не всіх продавців землі можна вважати повністю експропрійованими і віднести їх до пролетаріату. Одні з них продавали лишки угідь, які не могли як слід обробити, другі — для того щоб замість збутих придбати кращі, треті використовували куплю-збут для спекуляції, четверті — у зв'язку з переселенням на нові землі, п'яті — внаслідок безвихідного матеріального становища. Саме остання категорія дрібних сільськогосподарських виробників становила соціальну основу поповнення рядів осіб, з яких і формувався пролетаріат. Втративши основний засіб виробництва — землю, вони перетворились у «продавців власної робочої сили», єдиного, чого не могли відібрати задарма експлуататори нового типу.

На інтенсивність експропріації сільського населення впливало багато факторів. Швидшим вона була серед найбільш експлуатованої частини населення — селянства, і дещо повільнішою серед козацтва, привілейованої суспільної групи населення з нижчим рівнем експлуатації. Але збіднілі козаки, особисто вільні і феодально незалежні, могли повніше розпоряджатися собою, ніж селяни, які перебували навіть не в кріпосній, а у феодальній залежності. К. Маркс зазначав, що «безпосередній виробник, робітник, лише тоді дістає можливість розпоряджатися своєю особою, коли припиняються його прикріплення до землі і його кріпосна або феодальна залежність від іншої особи». Зі вступом у договірні умови з роботодавцем експропрійовані селяни і козаки ставали на шлях перетворення в пролетарів.

На темпи експропріації безпосередніх виробників і формування кадрів найманих робітників впливало багато факторів.

Ліквідація феодально-кріпосної залежності відкрила перед селянами ширші можливості прояву підприємництва, спрямованого на поліпшення матеріального становища. Немаловажну роль у стриманні феодально-кріпосницьких устремлень козацької старшини, шляхти і монастирів грала політична ситуація. В умовах майже безперервної воєнної інтервенції, успішна боротьба

з якою була неможлива без участі широких народних мас (це добре розуміла панівна верхівка суспільства), ні царський уряд, ні гетьмансько-старшинська адміністрація не наважувалися на швидке відновлення феодально-кріпосницьких порядків у довоєнних формах і розмірах. При цьому вони мусили також рахуватися з силою селянства, яке одержало перемогу у визвольній війні, володіло зброєю, мало досвід воєнних дій і усталені, випробувані війною організаційні форми повстанських сил, було прийняте сильними антикріпосницькими настроями.

На темпах експропріації безпосередніх виробників опосередковано позначилися і обставини, що склалися в навколишніх землях. Незважаючи на розгалужений адміністративний апарат, феодальна влада не могла закріпити суспільні відносини, які різко відрізнялися б від суспільних відносин сусідніх регіонів. З погіршенням матеріального становища селяни переходили на інші землі, з кращими умовами для життя. Феодальний адміністративний апарат був безсилий повністю припинити переходи. Тому не дивно, що наприкінці XVII ст. внаслідок захоплення старшиною, шляхтою і монастирями земель активізувався відхід лівобережного населення на правобережне Подніпров'я, район з слабкими феодально-кріпосницькими відносинами. Зважаючи на це, феодали мусили обмежувати свої накопичувальні апетити.

Експропріація виробників супроводжувалася закабаленням особисто вільних людей. Не маючи можливості звести кінці з кінцями і задовольнити наймінімальні потреби своїх родин, частина селян, козаків і міщан йшла в кабалу до місцевих багатіїв. Найпоширенішою формою кабальної залежності виступали грошові позики. Міщанин з Стародуба Л. Семенович у 1689 р. позичив у Б. Михайловича певну суму грошей, а за це мав рік служити в нього челядником. Якщо протягом цього часу він не повертав позику, то «хату свою у заставу подаєт и тое хаты оные коп сем маєт ему Борису отдаєт если бы недослужил, а таковое постановление учинили за тоєю умовою, если в виннице не робыть, то повинен такую ж челядницкую роботу роботи, а на умови было, что и в виннице робыть» . В значно тривалішу кабалу попав житель с. Посудевки того ж полку Ф. Данилович. Разом з дружиною він змушений був відробляти в бурмистра Ф. Сергійовича позику щонайменше вісім років, щорічно платячи по 10 кіп грошей¹⁸. Стародубський міщанин А. Ходкевич у 1689 р. не мав чим віддати борг Мартину і заклав йому свій двір. На випадок несплати боргу двір «маєт,— записано в актових книгах міського уряду Стародуба,— непорушно при нем Мартыну зоставати»¹⁹. Ткач І. Глум за позичені в жителя Малої Тополки К- Пилиповз 7 кіп грошей зобов'язався «ткацкое начиння не пускати никому, кроме Кондрату, своему *государю* (курсив наш.— Авт.), в которого двора мал мешкання»²⁰.

Існували й інші форми закабалення. В 70-х роках XVII ст. купець Греченін викупив з татарського полону С. Павлова і записав його в кабалу. Останній їздив з купецьким товаром у Нижній Новгород, Москву, Ніжин, Почеп та інші міста. На Свенському ярмарку купець поставив перед С. Павловим вимогу — заплатити борг або він поверне його знову в Крим . Дальша доля нещасного невідома. Подібну форму збагачення використовували й інші багатії²². Факти свідчать, що викуп з неволі був одним із джерел закабалення особисто вільних людей.

З різних причин у кабалу попадали торговці та купці, категорія населення, умови професійної діяльності якої були зв'язані з постійним ризиком. Мешканець Нових Млинів І. Григор'єв на початку 90-х років XVII ст. по «кабальному листу» взяв у багатого міщанина з Вороніжа І. Іванова в позику 150 крб. Щоб не потрапити в кабалу до багатія, боржник утік і тривалий час жив у Садовій Слободі під Москвою. Тут його і знайшов І. Іванов, але тому вдалося втекти, залишивши чотирьох коней, скриньку з грішми і чотирьох челядників²³. Тимчасова залежність боржників з часом переростала в залежність постійну.

Щоб звести кінці з кінцями, розорені виробники мусили вдаватися до продажу своєї робочої сили. Наймитство як соціальне явище складалося протягом тривалого часу. В Росії воно було юридично оформлене в «Судебниках» 1497, 1550 і 1589 рр. Якщо у першому з них наймитові надавалося право

піти від господаря в любий час, що становило першу умову вільного найму, то у двох останніх це право суттєво обмежувалось.

Подібним шляхом еволюціонувало наймитство і на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. На сторожі класових інтересів власників засобів виробництва стояла розгалужена система адміністративних і судових органів влади. Затверджені ними в спеціальних документах умови найму обмежували право безпосереднього виробника вільно розпоряджатися своєю робочою силою. Розорившись, кравець із Стародуба в 1689 р. найнявся до «пана» Т. Кунка «за челядника як на роботу кравецькую, так на всякую дворовую и подорожную за коп осем грошей личбы Литовской чехами». Окремий пункт регламентував умови наймування: якщо наймит не відпрацьовував увесь договірний термін, то за бажанням наймача суд міг змусити його зробити це²⁴. В аналогічному випадку стародубський міський суд у 1693 р. розглядав скаргу багатого міщанина Д. Яроховича на свого челядника Г. Володкова, який у жнивну пору збирався кинути роботу і піти геть. Суд став на бік позивача і зобов'язав наймита працювати до закінчення строку наймування. Подібна практика взаємовідносин між наймачем і наймитом побутувала і в інших місцевостях Лівобережної України.

В умовах формування мережі судових органів, коли не всі сторони суспільних відносин могли чітко регламентуватися законодавчими актами, важливу роль грало так зване звичаєве право. Особливості судової практики другої половини XVII ст. полягали в тому, що судді часто не могли знайти відповідні законодавчі акти і мусили керуватися тими правовими звичаями, які склалися протягом попереднього часу. Привілейовані верстви населення визнавали лише ті правові норми, що відповідали їх інтересам. Такі правові звичаї, як писав К. Маркс, фактично суперечили формі закону і були звичасвим безправ'ям²⁵.

Навіть у звичаєве право проникали норми, які обмежували здатність наймита розпоряджатися своєю особистістю під час договірної строку роботи. Особливо чітко це проявлялося в сільськогосподарському виробництві. На Чернігівщині побутував звичай не платити наймитові за зроблену роботу, якщо той не бажав працювати до кінця наймитства. Таке право відкривало перед роботодавцем широкі можливості для посилення експлуатації, погіршення умов праці наймитів. Правда, існував і інший звичай, коли наймач, виступаючи ініціатором розриву угоди, мав заплатити наймитові за весь договірний термін. У дійсності наймачі рідко коли вдавалися до цієї міри, оскільки вона не відповідала їх інтересам, а, володіючи багатьма засобами впливу, змушували наймитів кидати «службу» і привласнювали не лише додаткову, а й необхідну вартість, створену їх працею.

Економічна залежність наймитів була досить значною, що проявлялось у виконанні функцій, невласних вільному продавцю робочої сили. Ще в роки визвольної війни багаті козаки, селяни і міщани посилали замість себе у повстанське військо власних слуг. Це явище набуло масового характеру, внаслідок чого, писав Самовидець, в селах і містах важко було знайти наймитів²⁶. Вважаємо, що це один з показників суттєвого обмеження особистої свободи власника робочих рук, яка поступово переростала в залежність юридичну. Подібна практика побутувала і в другій половині XVII ст.

Розорені селяни становили головне джерело поповнення наймитів як у сільському господарстві, так і в ремеслах та промислах. Їх кількість у різних місцевостях і роках була неоднакова. В Лубнах у 1666 р. 200 з тисячі зафіксованих переписувачами чоловік (20 %) вважалися «голиками», тобто особами, які не мали власних господарств. До збіднілих осіб належали підсусідки, городники, бобилі. Тільки останніх у Стародубському, Чернігівському, Ніжинському і частково Київському полках у 1666р. нараховувалося щонайменше 705 чоловік, змушених добувати засоби для існування продажем своєї робочої сили²⁸.

Наймана робоча сила використовувалася в різних галузях господарства: землеробстві, тваринництві, промисловості та торгівлі.

Часто наймана робоча сила вживалася на головних сільськогосподарських роботах. У документах зустрічаються відомості про роботу наймитів при оранні

земель і на жнивах, а також під час заготівлі сіна. Як про поширене явище писав К. Зіновієв про роботу косарів і гребців, які косили траву, сушили її, згрібали, складали в копиці та скирди. Використовувалася також праця найнятих молотників збіжжя³⁰. Значний загін наймитів складали так звані чередники, які випасали худобу сільських і частково міських жителів, об'єднану в череду. В кожному населеному пункті був один або кілька таких пастухів. Наприкінці XVII ст. на Лівобережжі нараховувалося близько 2 тис. сіл і міст, отже, загальна кількість чередників становила щонайменше 2 тис. чоловік. Це були сезонні працівники, зайняті випасом волів, корів, овець з ранньої весни до пізньої осені і фактично позбавлені в силу цілоденної зайнятості можливості вести власне повноцінне господарство, яке давало б їм основні засоби існування. Головним джерелом їх існування була праця по найму. Власники значної кількості худоби (овець, коней, волів, кіз) наймали для догляду за ними спеціальних майстрів.

Але найпоширенішою вільнонаймана праця була в маєтках козацької старшини і шляхти, які, формально маючи право на позаекономічний примус залежних селян, не могли ним скористатися повною мірою і тому мусили вдаватися до наймання спеціалістів навіть з числа своїх підданих. У виникненні в умовах панівних феодальних відносин капіталістичних елементів, часто слабких і непослідовних, і полягала своєрідність взаємовідносин між власником засобів виробництва і безпосереднім виробником. Їх еволюція залежала від багатьох обставин — політичного розвитку краю і країни в цілому, зовнішньополітичної ситуації, економічного і політичного становища феодалів і експлуатованих класів тощо. В цілому виробничі відносини між феодалами і найманими працівниками набували все чіткіших феодальних рис. Вони, в свою чергу, визначали характер суспільних відносин — політичних, правових, культурних, побутових та інших. Найняті «стадники», «ричичники» (спеціалісти по догляду і розведенню корів,—Авт.), «скотарі», «вівчарі» та інші спеціалісти-тваринники працювали в господарствах багатьох старшин, у тому числі І. Забіли, С. Томари, І. Сулими, В. Кочубея.

Кадри передпролетаріату формувались і в промисловому виробництві. Як товар робоча сила могла з'явитися на ринку лише тоді і лише остільки, коли і оскільки вона виноситься на ринок або продається її власником. Щоб розпоряджатися нею як товаром, він має бути вільним власником своєї здатності до праці, своєї особистості. В ремеслі, щоб стати вільним продавцем робочої сили, робітник повинен був звільнитися від панування цехів та інших обмежувальних заходів щодо праці. Історичний процес, наголошував К.-Маркс, «який перетворює виробників у найманих робітників, виступає, з одного боку, як їх звільнення від феодальних повинностей і цехового примусу... Але, з другого боку, звільнювані лише тоді стають продавцями самих себе, коли у них відібрані всі їх засоби виробництва і всі гарантії існування, забезпечені стародавніми феодальними установами»³¹.

Процес формування промислового передпролетаріату відбувався в складних умовах, характеризувався повільністю та суперечливістю. З одного боку, панівні верстви суспільства намагались законсервувати цехову організацію ремесла, яка б обмежувала волю ремісника розпоряджатися своєю здатністю до праці. З іншого — поглиблення товарно-грошових відносин і послаблення феодальних порядків відкривали перед ремісником певні можливості для продажу своєї робочої сили.

Праця наймитів використовувалась у різних ремеслах. В універсалі стародубського полковника за 1698 р. на заснування цеху ткачів дозвіл займатися ткацтвом давався «челяди, которая незборонно через найми обиклие мает мети выжевленне»³². Тут цікаві для нас два сюжети: перший про «найми обиклие», який вказує на традиційність і широту використання в ткацтві праці наймитів; другий, що саме вони становили основний спосіб їх існування. Тобто перед нами постає категорія виробників, позбавлених засобів існування, крім продажу власної робочої сили. Подібні форми експлуатації існували і в інших місцевостях, на що вказує введення в статuti інших цехів спеціальних пунктів про розшук збіглих наймитів і підмайстрів та відшкодування ними завданих майстрам збитків³³. Працю наймитів експлуатували багаті кравці, шевці,

ковалі, слюсарі та інші майстри. У справах стародубського міського уряду за 1690 р. згадано понад 13 випадків використання багатими ремісниками різних спеціальностей праці челядників³⁴. Окремі майстри мали по кілька наймитів, поступово еволюціонізуючи в капіталістичних підприємців. Звичайно, таких підприємств було мало, і вони не визначали соціального обличчя феодального в цілому ремесла.

Вільнонаймана робоча сила використовувалась і в будівництві. За тривалістю роботи наймитів тут можна розділити на поденних, сезонних і постійних. На зведенні даху Преображенської церкви Мгарського монастиря в 1687 р. працювало 30, а в наступному — 20 найнятих теслів. Допоміжні роботи виконували поденні робітники з місцевих селян, яким монастир заплатив 48 золотих і 8 шагів. Лише незначну кількість постійних працівників становили муляри, спеціалісти з високою професійною майстерністю. Вони вважались на службі в монастиря навіть тоді, коли будівництво не велось, і одержували грошову плату. Ця категорія будівельників повністю чи майже повністю відірвалася від сільського господарства і робота за наймом перетворилася для них в основне заняття. Приблизно такі ж категорії працівників брали участь у спорудженні в 80-х роках XVII ст. церкви в Стародубі. Підрядчик М. Єфімович у 1692 р. підписав угоду з магістратом Глухова про будівництво церкви силами челядників з місцевого населення. Вони ж мали виготовляти і будівельні матеріали³⁶. У зв'язку з поживленням цегляного будівництва збільшувалась і кількість робітників-цегельників. Зокрема, на одній з київських цегельень у 1699 р. працювало 46 чоловік³⁷. Наприкінці XVII ст. цегельні з найнятими робітниками організовували монастирі, окремі міські уряди, в тому числі Києва, Чернігова, Стародуба тощо. Активізація культового будівництва обумовила зростання потреби у кваліфікованих майстрах-будівельниках. Незалежно від соціального становища всі вони одержували за свою роботу грошову, натуральну або комбіновану плату.

Кадри передпролетаріату формувались і в промислах по переробці сільськогосподарської сировини. В документах досить часто згадуються наймити на винокурнях багатих козаків, міщан, старшини і монастирів. Створювана ними додаткова вартість привласнювалася власниками винокурень і сприяла їх швидкому збагаченню. Існували окремі села, основним заняттям жителів яких були заробітки. Наприклад, селяни с. Протопопівки Ніжинського полку, не маючи придатної для землеробства землі, жили за рахунок заробітків на винокурнях сусідніх сіл і міст. Це вказує на елементи складання ринку робочої сили у винокурному промислі, що грало важливу роль в еволюції виробничих відносин у цій галузі промисловості. Наймити працювали також у броварнях, солодовнях, олійницях, млинах багатих селян, козаків і міщан та козацької старшини і монастирів, що мали залежних селян.

Наймана робоча сила використовувалась і при виробництві поташу. Найнятих майстрів-поташників і допоміжних працівників експлуатували стародубський полковник П. Рославець, гетьман І. Самойлович та інші власники поташних буд. Чимало найнятих робітників обслуговувало буду, а точніше, «будні заводи» генерального осавула А. Гамалії в Мглинських лісах на Стародубщині³⁸. Типову картину забезпечення поташних буд козацької старшини робочою силою змальовують самі очевидці. Мешканці Нової Буди Стародубського полку А. Юр'єв і Г. Семерин у XVIII ст. розповідали царським переписувачам, що «село Новая Буда Михайлом Миклашевским в его лесу не к подданнической службе, але к поташному и смольчужному делу поселена, а их за Михайла Миклашевского, так и за сына его Андрея Миклашевского до запретительных указов мы все жители оной Буды з *найму* (курсив наш.— Авт.) на той Буде поташ робили»³⁹. Тобто під впливом обставин відбувалась деформація феодальних відносин, коли власник села мусив наймати на роботу своїх же підданих, стаючи, таким чином, на шлях буржуазної експлуатації селянства. Чіткіший буржуазний характер мали відносини між власниками буд, не наділених правом на позаекономічний примус виробника, і їх обслуговуючим персоналом. Вільнонаймана робоча сила обслуговувала будні стани багатих селян, козаків і міщан у різних лівобережних полках.

Подібні явища спостерігались і в селітроварінні. Інтенсивне добування селітри в другій половині XVII ст. стало можливим тільки завдяки існуванню кадрів робітників з професійними навичками, які здобувалися ще в попередні роки. Ймовірно, що на підприємствах козацької старшини, шляхти і монастирів використовувалась і залежна, і вільнонаймана робоча сила. На селітряних майданах багатих селян, козаків і міщан працювали виключно особисто вільні робітники. На трьох селітроварницях підданого Києво-Печерського монастиря М. Рандаря в 80-х роках було зайнято 50 наймитів — спеціалістів і допоміжного персоналу. А на одному майдані під Васильковом працювало ще 40 чоловік, одержуючи за свою роботу грошову винагороду⁴⁰. Наймані робітники становили основний контингент працюючих на селітроварницях козаків К. Новицького, В. Саєнка, братів Т. і Ф. Селітряників та інших підприємців буржуазного типу.

Й інші промислові підприємства могли функціонувати лише на основі використання праці кваліфікованих робітників. При виробництві скла найскладніші операції виконували майстри (видували скляний посуд), складачі скла (виготовляли скляну масу і фарбували її), будники (випалювали поташ), ковалі (виготовляли рурки для видування скла, виконували інші ковальські роботи), гончарі (мурували печі й робили «дойниці», горщики з вогнетривкої глини для варки скла). Такі майстри працювали на гуті поблизу с. Грузького Чернігівського полку, точна кількість яких невідома. Жили вони в 10 хатах, що дає підставу твердити, що і працюючих на гуті було не менше 10. Працівники гуті не мали орних земель, вважались слобожанами і працювали на ній як наймити. Але в 1689 р. гетьманський універсал на гуту одержав крелевецький сотник І. Маковський, якому дозволялось володіти не тільки підприємством, а й людьми⁴¹. Гуту під Конотопом обслуговували гутник з двома синами і трьома «товарищами», торговець, оболонник і ще шість майстрів⁴². Безумовно, їм допомагали інші спеціалісти.

Заснована на початку XVIII ст. Баранова Гута під Новозибковом діяла протягом усього століття. Її робітниками були уродженці Лівобережної і Правобережної України. Серед них зустрічалися вихідці з інших гут — Кочубеївської, Пакульської, Шевченківської, а також з рудень Деменської і Лозовської. Ця обставина свідчить про те, що професійні знання були закріплені виробничою практикою попередніх поколінь. У Суховирській Гуті на Чернігівщині працювало 18 чоловік, серед них 10 склярів, коваль, оболонник і 6 різноробочих. Щодо їх матеріального становища, то воно, напевне, було таким, як і в гутників з урочища Ожинки. Останні не мали орної землі, а лише сіножаті, сіно з яких призначалося для робочої худоби⁴³. Тобто робота на гуті становила для них основне джерело існування.

Передпролетаріат формувался і з робітних людей металургійних підприємств. Виробництво металу на той час досягло достатньо високого рівня і могло вестися лише кваліфікованими майстрами, які повністю порвали з сільським господарством. До таких працівників відносились рудники, ковалі, курачі та ін. Загальна кількість працюючих залежала від розміру рудні. За підрахунками дослідника історії українських рудень П. К. Федоренка, на підприємствах з трьома млиновими колами працювали 12—13 чоловік, в окремих випадках — 20 і більше. На території Лівобережної України в другій половині XVII ст. діяло приблизно 40 рудень, відповідно кількість працюючих на них майстрів досягала 500 чоловік.

Більшість кваліфікованих майстрів була вільними людьми і працювала за відповідну плату. В тогочасних і пізніших документах вони часто виступають під назвою «робітників». На Унецькій рудні, заснованій в 70-х роках XVII ст., працювали робітники, про яких у Румянцевському описі записано, що вони здавна «консистенци и другого платежа никакова никуда не дают». Жителі слобідки при Вепринській рудні Стародубського полку не відбували феодальних повинностей, а жили за рахунок праці на підприємстві. Свою робочу силу мусили продавати також жителі 13 бездвірних хат при Єльнінській та інших руднях Лівобережної України⁴⁴.

Власники рудень вважали робітників своїми підданими, але не наважувалися змушувати їх виконувати феодальні повинності. Щоб не допустити від-

току кваліфікованих майстрів з металургійного виробництва, Петро I указом від 10 грудня 1719 р. заборонив вписувати рудників до числа тяглих і притягати їх до відбуття феодальних повинностей. Але 1782—1783 рр. багатьох рудників було переведено до розряду кріпосних селян.

Наймана праця вживалась і в торгівлі, особливо при веденні значних торговельних операцій.

Використання найманої робочої сили часто було короткочасним, що накладало своєрідний відбиток на первісне нагромадження і на соціальне становище самих виробників. «...У тих галузях виробництва,— писав К. Маркс,— де є необхідність у спеціальних робітниках, які, проте, можуть бути зайняті тільки протягом частини року, оскільки продукти їхньої праці мають збут тільки протягом певної пори року,— цим робітникам довелося б заплатити за цілий рік; тобто додатковий робочий час зменшився б тут у тій же пропорції, в якій зменшилася б зайнятість робітників протягом даного проміжку часу, проте робітникам у той чи інший спосіб все ж довелося б заплатити»⁴⁵. Штучні витрати на оплату необхідної праці за рахунок додаткової вартості, яку б власник засобів виробництва міг привласнити, певною мірою стримували процес первісного нагромадження. Одночасно відносно висока оплата праці тимчасового наймита сприяла поліпшенню його матеріального становища.

Зубожіння народних мас супроводжувалося появою декласованих елементів, органічної частини антагоністичного суспільства, частина яких поповнювала ряди жебраків, бродяг, злодіїв тощо.

У другій половині XVII ст. продовжувалась експропріація безпосередніх виробників матеріальних благ. Одним з головних джерел формування передпролетаріату виступало експропрійоване селянство. Найманими робітниками ставали також підмайстри, учні, позацехові ремісники, які попадали у все більшу залежність від капіталу. Позбавлені повністю або частково засобів виробництва, такі виробники продавали свою робочу силу, поступово перетворюючись на спадкових пролетарів.

Передпролетаріат — зародок майбутнього робітничого класу — формувався одночасно з розвитком капіталістичного укладу і був поза межами феодальної становості. Паралельно з кристалізацією соціального становища почалося формування і його соціальної свідомості. Соціально-економічну основу цього процесу становили корінні зміни у відношенні експропрійованих виробників до засобів виробництва, а також усупільнення праці й становлення нових форм експлуатації.

¹ Маркс К. Злиденність філософії// Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—2-е вид.— Т. 4.— С. 140.

² Енгельс Ф. Карлу Каутському в Штутгарт// Там же.— Т. 39.— С. 381.

³ Енгельс Ф. Принципи комунізму// Там же.— Т. 4.— С. 311.

⁴ Див.: Енгельс Ф. «Анти-Дюрінг»// Там же.— Т. 20.— С. 266 (прим.).

⁵ Там же.— С. 267.

⁶ Маркс К. Капітал. Т. 1 // Там же.— Т. 23.— С. 675.

⁷ Маркс К. Начерки відповіді на лист В. І. Засулич// Там же.— Т. 19.— С. 394.

⁸ Лазаревский А. Л. Описание старой Малороссии: В 3 т.— Киев, 1884.— Т. 2.— С. 456.

⁹ Лучицкий И. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.— Без места и года издания.— С. 22.

¹⁰ Стороженки: Фамильный архив.— Киев, 1908.— Т. 6.— С. 429—498.

¹¹ Підрах. за: Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— С. 73—75.

¹² История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма.— М., 1986.— Т. 3.— С. 32.

¹³ Отрывки из нежинских магистратских книг 1657—1674 годов.— Чернигов, 1887.— С. 3—64.

¹⁴ Модзалевский В. Л. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664—1673 гг.— Чернигов, 1911.— С. 1—37.

¹⁵ Актывые книги Полтавского городского уряда XVII века.— Чернигов, 1912.— Вып. 1.— С. 1—115; Чернигов, 1914.— Вып. 3.— С. 8—121.

¹⁶ Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—2-е вид.— Т. 23.— С. 676.

¹⁷ Державна ордена Леніна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів.— Ф. 159, спр. 952.— Арк. 233 (далі — ДБЛ СРСР. ВР).

¹⁸ Там же.— Арк. 234, 240.

¹⁹ Там же.— Арк. 238.

²⁰ Там же.— Арк. 239.

²¹ Центральний державний архів давніх актів СРСР.— Ф. 229, оп. 1, стп. 95.— Арк. 38 (далі — ЦДАДА СРСР).

²² Там же.— Стп. 170.— Арк. 22.

- ²³ Там же.— Спр. 223, ч. 2.— Арк. 151—153.
- ²⁴ ДБЛ СРСР. ВР.— Ф. 205, спр. 952,—, Арк. 271.
- ²⁵ Див.:— Маркс К. Дебати шостого рейнського ландтагу: (ст. третя) // Маркс К., Енгельс Ф. Твори,— Т. 1,— С. 120.
- ²⁶ Літопис Самовидця,—К., 1971,—С. 57.
- ²⁷ Романовский В. А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка.— Ставрополь, 1967.— С. 86.
- ²⁸ Романовский В. А. К истории украинского крестьянства времени воссоединения Украины с Россией // Сб. тр. Ставроп. пед. ин-та.— 1955.— Вып. 9.— С. 120—122.
- ²⁹ ЗіновіївК. Вірші: Приповісті посполиті,—К., 1971,—С. 273.
- ³⁰ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.— К., 1986,— С. 18—20.
- ³¹ Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори,— Т>23.— С. 676.
- ³² Центральна наукова бібліотека АН УРСР. ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів.— Ф. 2, спр. 18334, без нум.
- ³³ Там же.— Спр. 27650, без нум.
- ³⁴ Протокул до записовання справ поточних на рок 1690.— Без міста і року видання.— С. 3—121.
- ³⁵ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.— С. 189—190.
- ³⁶ Борисенко В. Й. Вказ. праця,— С. 105—106.
- ³⁷ Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967.— Т. 1.— С. 43.
- ³⁸ ЦДАДА СРСР.— Ф. 229", он. 1, стп. 84,— Арк. 158.
- ³⁹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Укр. архів.—1929.— Т. 1.— С. 467—468.
- ⁴⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов: В 8 ч., 35 т.—Киев, 1886,— Ч. 7, т. 1,— С.524, 541, 546.
- ⁴¹ Лазаревский А. Л. Описание старой Малороссии: В 3т.— Киев, 1893.— Т. 2,— С. 387—392.
- ⁴² Переписні книги 1666 року,—К., 1933,—С. 119—120.
- ⁴³ Модзалевський В. Л. Гути на Чернігівщині,—К., 1926,—С. 55, 96, 39, 103—104.
- ⁴⁴ Федоренко П. К. Рудни Левобережної України в XVII — XVIII вв.—М., 1960,—С. 178, 184, 197—198.
- ⁴⁵ Маркс К. Критика політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т. 46, ч. 2.— С. 29—30.

Н. В. Шевченко

СОЦІАЛЬНИЙ ІДЕАЛ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКИХ МАС УКРАЇНИ У XVIII СТ. І Г. С. СКОВОРОДА

(історико-порівняльний аспект)

Останнім часом історики вітчизняної філософії зробили спробу розмежувати окремі течії у просвітництві XVIII ст. Внаслідок цього Г. С. Сковорода оцінюється як мислитель етико-гуманістичного напрямку, що відобразив настрої соціальних низів українського селянства. Представники цього напрямку не абсолютизували роль науки та освіти у розвитку історичного прогресу, а головний засіб для досягнення суспільства соціальної справедливості вбачали у моральному самовдосконаленні людини. Їх соціальний ідеал базувався на принципах раннього християнства і заперечував нерівність та експлуатацію.

На думку окремих дослідників, специфіка соціального протесту представників цього напрямку — перенесення вирішення соціальних проблем із сфери класової боротьби у сферу духовності — наслідок відсутності соціально-економічних передумов досягнення рівності². Однак існують протилежні судження. Окремі автори визначальним фактором вважають ту обставину, що Г. С. Сковорода жив у період, коли почала проявлятися зневіра народних мас України результатами класової боротьби. Деякі вчені, навпаки, наполягають, що у своїй творчості Г. С. Сковорода зумів передати народний оптимізм трудящих у справі успішного вирішення проблеми соціального визволення. Проте на відміну від народних мас він дійшов до висновку, що її результати обертаються новими формами гноблення³.

Подібна розбіжність учених в оцінці причинної обумовленості соціального протесту просвітника — наслідок того, що дослідники порівнювали суспільний ідеал мислителя з аналогічним ідеалом селянсько-козацьких мас без урахування того, що ці стани були далеко не однорідні ні в правовому, ні соціально-економічному відношенні. До того ж автори, що вивчали народні джерела світогляду Г. С. Сковороди, зіставляли ці ідеали тільки на рівні усної народної

творчості, залишаючи поза увагою соціальну програму учасників класової боротьби XVIII ст.

Розробка питання сприятиме вирішенню однієї з найбільш актуальних проблем дослідження історії суспільної думки — з'ясуванню безпосереднього вкладу народної соціально-політичної творчості в історію суспільно-політичної думки України XVIII ст. Автор статті керується прийнятою дослідниками практикою поділу соціального ідеалу трудящих на структурні компоненти. Негативна частина охоплює погляди, що заперечували тогочасну дійсність (в українському фольклорі—«Неправда», «Кривда», «Лихо»). Позитивно характеризує соціальний ідеал суспільства майбутнього «Правда»⁴.

Класові суперечності на Україні у XVIII ст. виявлялися у різних формах: втечах селян, гайдамацькому русі, повстаннях жителів окремих сіл, тощо. Селянство і козацтво протестували проти політики феодалізації козацької старшини, що намагалась у середині XVIII ст. юридично оформити свою монополію на землю і право експлуатувати кріпосних селян, своє виключне право виборів генеральної старшини, зайняття адміністративних постів, відгородившись від рядового козацтва «шляхетським списком»⁵. Трудящі відверто кваліфікували політику гетьманського уряду як антинародну, прокріпосницьку, яка проводилася в інтересах нових феодалів — козацької старшини⁶. Остання в їх свідомості є соціальним ворогом, який поступово ліквідує соціальні здобутки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.: козацький статус для більшості населення України, право вільного переходу, виконання селянами відносно невеликих феодальних повинностей тощо. Основний зміст своєї боротьби селянсько-козацькі маси вбачали в тому, щоб повернути «права козака і мужика», які вкрато «нове панство»¹.

Дослідники творчості Г. С. Сковороди відзначали, що його оцінки соціальних наслідків визвольної війни в знаменитому «De libertate», а також у трактуванні феодально-кріпосницького суспільства як аморального, яке є уособленням «Неправди», були близькі до народних. Слід підкреслити, що на позиціях морального засудження феодальних порядків знаходилась більшість прогресивних мислителів Росії та України цього періоду.

Таким чином, є підстави констатувати тотожність негативної частини соціального ідеалу народу, представників прогресивної вітчизняної суспільної думки XVIII ст. й суспільного ідеалу українського просвітника.

В чому полягала позитивна частина соціального ідеалу народних мас України XVIII ст.? Для селянства цього періоду «Правда» виступає синонімом соціальних порядків, встановлених визвольною війною українського народу. Головний компонент «Правди»— ідеалізований трудящими козацький стан, що зберіг особисту свободу, господарську самостійність тощо⁸. Основні риси справедливого суспільного ладу доповнювалися викликаним до життя новим процесом становлення капіталістичних відносин (товаризацією селянсько-козацьких господарств): вимогами юридичного оформлення прав трудящих на землю, свободу від державних податків і повинностей, вільні заняття промислами, торгівлею . Отже, для основної маси селян і рядових козаків Лівобережної і Слобідської України XVIII ст. соціальний ідеал — це життя вільної людини, що господарює на власній землі і повною мірою користується результатами своєї праці. У цьому нас переконують не тільки документи, а й соціальна практика повсталих, багаточисленних утікачів у Новоросію, які намагались утвердитись там вільними товаровиробниками. Про це недвозначно свідчить усна народна творчість: «Степ та воля — козацька доля»; «Хто орет, тот и поет»; «Козак та воля — заласна доля»; «Що буде, то буде, а козак панщини робити не буде»; «Ладно на сем свете, що хотети, то и чинити»; «Пішли на Низ, щоб ніхто голови не гриз». Приватна власність, світ матеріального достатку (у їх трудовому варіанті) були суттєвими компонентами соціального ідеалу: «Добре, куме, где коровай»; «Кто богат, то и всем брат»; «Коли в кого грош, то всюди завше хорош»; «Мужик богат ему ж добро: собака кудлат — ему ж тепло»¹⁰.

В основі цього ідеалу дрібних власників («Ліпше своє мале, ніж чуже велике», «Свого не даруй, чужого не бери», «Хоч не красне, але власне») лежав, як підкреслювали основоположники наукового соціалізму, процес това-

ризації господарств і був кваліфікований ними ідеалізованим виразом обміну міновими вартостями¹². В. І. Ленін вказував на антифеодальну спрямованість соціального ідеалу дрібних виробників (знищення феодальної нерівності, поміщицького землеволодіння, утвердження повної свободи дрібного виробника від феодального гніту)¹². Але водночас, розкриваючи діалектику розвитку товарного виробництва — перетворення життя трудами рук своїх у життя, основане на експлуатації чужої праці,— підкреслював утопічність селянських мрій про рівність, при пануванні ринкових відносин¹³.

Бажаний для більшості селянсько-козацьких мас України XVIII ст. світ матеріального добробуту, як відомо, не викликав захоплення у Г. С. Сковороди. Він хоча і не засуджував приватну власність, але і не її вважав основним атрибутом суспільства майбутнього. Дослідники творчості цього просвітника одностайні в тому, що свій план перетворення феодально-кріпосницького суспільства мислитель будував на досягненні не формальної, буржуазної рівності перед законом, а справжньої, соціальної рівності.

В. І. Ленін звертав увагу, що майнова нерівність серед селян, яка мала місце при пануванні натуральної ренти, ще більш посилюється, а згодом переростає в соціальну диференціацію періоду розвитку товарно-грошових відносин. Соціальну диференціацію він вважав закономірністю становлення капіталізму. Перша її стадія характеризувалася відсутністю «куркульських елементів», але вже наявністю елементів експлуатації: «...орендуючи землю в розмірі, який далеко перевищує потребу, заможні селяни відбивають у бідних землю, потрібну останнім на прохарчування; розширяючи розміри господарства, вони потребують додаткової робочої сили і вдаються до наймання її»¹⁴.

Перші ознаки цієї стадії соціальної диференціації проявилися на Україні у другій половині XVIII ст. Так, у середовищі рядового козацтва і селянства простежуються два взаємозв'язані явища: 1) обезземелення, розорення і втрати козацького статусу як наслідок товаризації їх господарств; 2) зростання землеволодіння частини козацтва і селянства, збагачення їх за рахунок експлуатації збіднілих односельчан.

Соціальні контрасти були досить рельєфні: 1/3 рядового козацтва Лівобережної України зосередила в своїх руках 58 % оброблюваної землі, 56 % худоби, у той час як 1/5 частина козацтва була безземельна. Кількість безземельних козаків Слобідської України досягла 70 %. Як правило, вони існували за рахунок найму в господарствах заможних козаків і селян¹⁵. Особливо швидкими темпами процес соціальної диференціації проходив на півдні Слобідської України, Запоріжжі, Новоросії, де переважали поселення державних селян, «малоросійських зобов'язаних поселенців»—орендарів поміщицької землі. Вони зберегли особисту свободу й виконували відносно невеликі феодальні повинності, значно краще були забезпечені землею. Маючи більше економічних свобод при регламентованості державних повинностей, ці категорії селян активніше займалися винокурінням, розведенням овець і обробкою шерсті, орієнтуючись на ринок. Це підтверджує численний документальний матеріал.

Фольклорна спадщина українського народу XVIII ст. свідчить, що частина трудящих почала вже усвідомлювати, що їх соціальний ворог не лише поміщик, а й заможний односелець, який жив за рахунок експлуатації підсудка, чумака, наймита:

Ой колись були степи, сінокоси,
А тепер стали облоги.
Гей, колись були друззя й приятелі,
А тепер стали вороги¹⁷.

Ще красномовніші прислів'я: «Сытий з голодного не спогадаєт», «Богатий дивиться, як убогий живеться», «Кому користь, а нам хворість», «Им мех, нам рядно»¹⁸. Становище наймита, чумака в народній творчості традиційно зображується як сирітство, «недоля», «життя собаче»¹⁹.

У фольклорі XVIII ст. простежується інша важлива деталь: як поряд із соціальним ідеалом дрібних власників формується суспільний ідеал тієї частини збіднілих селян і козаків, що внаслідок розвитку капіталістичних відносин

поступово перетворювалася в пролетаризовану масу населення (наймити, чумаки, робітничі люди).

Про полярність цих ідеалів свідчать народні, приказки:

Добре, куме, где коровой.
Мужик богат, ему ж добро: собака
кудлат — ему ж тепло.
Коле в кого грош, то всюде завше хорош.
Тогда утешение, якщо у кишені є.
Лепше свое малое, неже чужое великое.
И наш бог не вбог.
Не заросте душа полином: аби гроші.

Що тело любит, тое душу губит.
Добро все по мере.
Аби душа сыта, да тело не чаго.
Сытый з голодного не спогадает.
Цнота мовет лепшей от злота.
Лучше в обще, нежели в чужой глотце.
Голой як святой. Не таков бог як лихие люде.
Не в череве учатся.
Только нашего, что в душу вложено. З души
никто не выймет.
Золотом тому уши завешены²⁰.

Зіткнення згаданих ідеалів ще рельєфніше у фольклорі пізнішої доби кінця XVIII — XIX ст.:

Щасливий, кого гроші люблять.
Гроші всюди хороші.
Без бариша голодна душа.
З грошима і в грязі чистий.
Лучше густо, ніж пусто.
Свое взял — та й прав.
Добрый интерес, коли по вний черес.

Тіло в золоті, а душа в мерзоті.
Не пусти душу в ад, то не будеш і багат.
Заліз у багатство — забув і братство.
Хоч нема бариша, так слава хороша.
Нащо нам гроші — ми самі хороші.
Як багатий, так і клятий.
Скупому душа дешевша гроша.
Від користі серце кам'яніє.
Аби душа чиста, а постолі нічого.
Лучше цнота в болоті, як нецнота в золоті.
Не той убогий, що мало має, а той, що багато
жадає .

Як відомо, Г. С. Сковороді був близький інший ідеал — багатство духовної суті людини. У своїй творчості він також послідовно й безкомпромісно заперечував світ матеріального достатку і духовних злиднів:

Лучше сельских утех и мила покою
Чтеш дворских житій неволю?
Знай, что под медом слов скрытый яд, обманы.
Бегай сих душ, заткнув уши.
Блаженна живет не в златом металле,
ни в индийских Маргаритах,
сердце нежадное сыто будет малым,
жадность же ничем не сыта²².

Феодално-кріпосницьке суспільство, висміяне у 10-й пісні «Саду божественних пісней», на думку Г. С. Сковороди, є аморальним, вражене «моровою язвою» — культом приватної власності, жадоби до збагачення, яка заповонила не тільки пана, але й заможного селянина і козака²³. Як і соціальні низи українського селянства, просвітник на відміну від більшості представників демократичного напряму суспільної думки XVIII ст. не обмежується лише викриттям козацької старшини, що перетворювалася у панів, добиваючись дворянських привілеїв. Він засуджує також намагання частини заможного селянства і козацтва жити за рахунок експлуатації чужої праці.

Народна творчість:

Цнота и покура не живет у двора:
а хто лжет и крадет поживится найдет;
Доброго человека теперь зь свечкою не скоро
найдеш;
Отаман — голова нерозсудливая
Гей він суду не розсудить, з нас бурлаків
гроші лупить
у свою користь²⁴.

Просвітник:

Где ты мне сыщешь душу, не напоенную
квасом сим?
Хто не желает честей, сребра, волостей?²⁵

Народні джерела творчості Г. С. Сковороди були об'єктом дослідження вчених, однак поза увагою цих авторів залишилися українські народні приказки XVIII ст., зібрані К. Зіновієвим, які в своїй більшості заперечують користюлюбство, жадібність, багатство, нажите за рахунок чужої праці, і проголошують моральну вищість людини, культ духовного багатства як основу добробуту всього суспільства.

«Байки харківські» просвітника увібрали в себе основний пафос згаданих приказок і знайшли втілення у його моральному кодексі чесної людини: «Цена и честь (людини.— Н. Ш.) есть тоже: просвещение или вера божия, милосердие, великодушие, справедливость, постоянство, целомудрие»²⁶. Як і ці не порівняти: «Цнота мовет лепшей от злота», «Ни в череве учатся», «Холко нашего, что в душу вложено», «Голый як святой»²⁷. А хіба не співзвучне знамените сквородинське: «Ничего я не желаю, кроме хлеба да воды, нищета мне есть приятель — давно мы с нею сваты»²⁸ з народним: «Еще не беда як ест хлеб да вода»^{од}.

Як і народні низи, Г. С. Сковорода не тільки засуджував світ соціальної несправедливості, а й шукав її причини. У вирішенні цієї проблеми їх позиції цілком збігаються: початок становлення суспільства гноблення людини праці вони вбачають у порушенні шкали людських цінностей — у звеличуванні матеріальних потреб на шкоду духовним: «До коих пороков не приводит здравие с изобилем? Что нам пользы приобрести целой вселенной владыке, а душу потерять?»; «Корень всем злым есть сребролюбие, отсюда все выросли тяжбы, войны, отравы, убийства»³⁰.

Слід підкреслити, що у визначенні основної причини панування світу гноблення, культу користюлюбства просвітник мав на увазі не тільки своїх ідейних попередників в особі прогресивних вітчизняних мислителів XVI — XVIII ст. етико-гуманістичного напрямку, а й сучасників — одномумців серед західноєвропейського просвітництва (Мельє, Маблі, Морелі). Радянська історіографія розцінює їх як представників найрадикальнішого крила цього напрямку, які зуміли побачити антагонізм не тільки між феодалами і третім станом, але й у середовищі самого третього стану³¹. Водночас вона відносить цих мислителів до когорти ідеологів утопічного комунізму, кваліфікуючи їх світогляд як відображення уявлень, які склалися в середовищі учасників народних антиексплуататорських рухів.

Г. С. Сковорода, як і представники найрадикальнішого крила західноєвропейського та етико-гуманістичного напрямку вітчизняного просвітництва, прообраз суспільства соціальної справедливості вбачав у «Небесному Іерусалимі», «1000-літньому царстві» раннього християнства з його тенденціями викриття нерівності і експлуатації. Він писав: «Новый мир и слад божий, земля живых, страна и царство любви, Горний Иерусалим. Нет там вражды и раздора. Нет в оной республике старости, ни пола, ни разности — все там общее»³².

Якісно новий соціальний ідеал — республіка, де немає місця експлуатації людини людиною, передбачав відповідно інший, відмінний від буржуазних концепцій просвітництва шлях досягнення мети і причини цього слід шукати не в розчаруванні народних мас у наслідках їх збройної боротьби. Дослідження проблеми формування соціальної свідомості трудящих України в ході класової боротьби протягом другої половини XVII — XVIII ст. свідчить, що селянсько-козацькі маси не зневірилися у результативності своєї боротьби з класом феодалів. У творчості народу найвище оцінювалися саме активні форми соціального протесту, домінує пафос віри в свою кінцеву перемогу, у власні сили.

Г. С. Сковорода, на відміну від представників науково-освітнього напрямку вітчизняного просвітництва XVIII ст., зокрема свого земляка Я. П. Козельського (1728—1795), не ідеалізував республіку дрібних власників у справі досягнення соціальної гармонії в суспільстві. Досить скептично ставився він і до ідеї реформ освіченого монарха, називаючи його «замаскированим представителем рода лживых», «мертвым царем без правды»³³. Однак прагнення просвітника знайти шляхи до торжества безкласового суспільства при відсутності відповідних соціально-економічних передумов були утопічними. Він бачив рішення проблеми не у регламентації матеріальних умов життя членів сус-

пільства, а у необхідності пізнання кожною людиною природи своїх здібностей і їх реалізації в «сродном труде».

Соціальна утопія справжньої рівності, на думку О. І. Клібанова, не була лише надбанням окремих мислителів. Вона також стала характерним елементом світогляду і практичних дій соціальних низів державних селян півдня Росії (Тамбовська, Білгородська, Воронежська губернії), півдня Слобідської України (Харківська і Ізюмська провінції), Новоросійської губернії у 60—80-х роках XVIII ст. Саме у їх середовищі виникло вчення, що заперечувало приватну власність і гноблення. Його прихильники намагалися запровадити на місцях своїх поселень співжиття, засноване на кооперативній власності і колективних формах праці. Соціальні корені цього вчення і практики дослідник вбачає в існуванні значних як на 60-ті роки XVIII ст. розмірів соціальної диференціації в середовищі державних селян і козаків півдня Росії, Слобідської України, що обумовлювало зіткнення інтересів заможників і неїмущих. Заслуговує на увагу висновок цього автора про збіг основних положень світогляду Г. С. Сковороди, з одного боку, і вчення та практичних дій цієї категорії селян з іншого³⁴. Додатковим аргументом може бути та обставина, що для мандрів і пропаганди своїх переконань Г. С. Сковорода переважно обирав саме південь Слобідської України (Харківську та Ізюмську провінції), де в середині XVIII ст. існував значний прошарок збіднілих козаків і селян.

Таким чином, соціальний ідеал селянсько-козацьких мас України XVIII ст. як дрібнобуржуазної утопії є відображенням настроїв заможної частини, що намагалась утвердитися вільними товаровиробниками. Утопія справжньої соціальної рівності є світоглядом низів селянства і козацтва, що пролетаризувалися внаслідок формування капіталістичних відносин. Порівняльний аналіз двох варіантів дозволяє констатувати їх тотожність лише на рівні негативної частини суспільного ідеалу (сукупності поглядів, що заперечували сучасне їм феодально-кріпосницьке суспільство). Ця частина народного соціального ідеалу збігалася з аналогічною частиною суспільно-політичного ідеалу Г. С. Сковороди.

У народній творчості України XVIII ст. можна не тільки вичленити два згадані варіанти суспільного ідеалу народних мас, що розходились у позитивній своїй частині — уявлення про майбутнє суспільство соціальної справедливості, але й простежити їх зіткнення. Та обставина, що це явище майже не простежується на рівні класової боротьби України XVIII ст., пояснювалася В. І. Леніним необхідністю одностайного виступу селянства проти феодально-кріпосницьких порядків, які утискували однаково всіх: «...кріпацтво заважало однаково всім — і кріпосному бурмистрові, який назбирав грошенят і хотів пожити по своїй уподобі, і хазяйновитому мужикові, який ненавидів пана за побори, віручання і відривання від господарства, і пролетареві-дворовому і збіднілому мужикові...»³⁵. Однак він відзначав існування найгостріших суперечностей за межами цієї вимушеної солідарності³⁶.

У цьому протистові просвітник солідаризувався із світоглядом соціальних низів, які усвідомлювали протилежність їх інтересів і заможної частини селянства і козацтва.

Світ суспільної рівності, заснований на принципах зверхності духовної суті людини, що виключає експлуатацію, відстоювався соціальними низами не тільки теоретично, але й практично. У творчості мислителя він набув втілення у моральному кодексі чесної людини і став одним із головних компонентів його ідеалу справедливого суспільства — «Горніго Іерусалиму» та концепції «сродної праці» як шляху побудови його.

У визнанні головної причини панування культу користоловства і порушення шкали людських потреб — звеличування матеріальних цінностей на шкоду духовним — Г. С. Сковорода мав своїх ідейних попередників із числа представників етико-гуманістичного напрямку вітчизняної суспільно-політичної думки XVII — XVIII ст. та найрадикальнішого крила західноєвропейського просвітництва (Маблі, Мельє, Морелі).

Особливість соціальної концепції мислителя, як і специфіка протесту низів селянсько-козацьких мас України у другій половині XVIII ст., обумовлювалась тим, що останні не ідеалізували роль республіки дрібних власників у справі

досягнення соціальної гармонії у суспільстві. Утопізм їх поглядів визначався тим, що у XVIII ст. були відсутні для цього будь-які соціально-економічні передумови.

- ¹ Нічик В. М. Ско ворода і етико-гуманістичний напрямок у вітчизняній філософії // Сковороді — 250.— К., 1975.— С. 123—124; Нічик В. М. Етичні погляди Д. С. Туптала // Філософ, думка.— 1973.—№ 2.— С. 81—82; Іваньо І. В. Питання історико-філософської оцінки спадщини Г. С. Сковороди // Там же,—1972,—№ 3,— С. 18—29.
- ² Шинкарук В. І. Великий селянський просвітителю // Філософ, думка.—1972.—№5.— С. 24; Рогович М. Д. Общность решения основных этических и общественно-полемических проблем русскими и украинскими мыслителями XVIII века // Идеиные связи прогрессивных мыслителей братских народов XVII — XVIII вв.— Киев, 1978,— С. 166.
- ³ Мишанич О. В. Сковорода і усна народна творчість.— К., 1976.— С. 13, 24; Нічик В. М. Етичні погляди Д. С. Туптала.— С. 31—32.
- ⁴ Українські народні думи та історичні пісні.— К., 1955.— С. 145, 161, 221; Соціально-побутові пісні: // Народна творчість.— К.—1985.— С. 149.
- ⁵ Селянський рух на Україні, середина XVIII ст.— початок XIX ст.: 36. документів.— К., 1978.— С. 36—134; Накази малоросійським депутатам 1767 г.: Акты о выборах депутатов в комиссию сочинения Уложения,—К., 1889,—С. 75—79, 80—88, 91, 102—103, 111—113, 148—152, 164; Сборник Российского исторического общества.— Спб., 1867—1914.— Т. 8.— С. 214; Т. 13.— С. 318, 288, 340; Т. 32,—С. 518, 370—371 (далі — Сб. РИО).
- ⁶ Накази малоросійським депутатам...— С. 99—100; Сб. РИО.— Т. 32.— С. 370—371; Селянський рух на Україні.— С. 84—86, 35—36, 141; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII — XVIII вв.—Харьков, 1964,—С. 391, 418.
- ⁷ Українські народні думи та історичні пісні.— С. 144—145, 388, 172, 161, 202—203; Селянський рух на Україні,—С. 134, 141, 36—87, 63—67.
- ⁸ Накази малоросійським депутатам...— С. 145—161; Селянський рух...— С. 141, 32—37.
- ⁹ Накази малорос, деп.— С. 146—164; Центральний державний архів давніх актів СРСР.— Ф. 342, оп. 1, спр. 109, ч. 12,— Арк. 75—188.
- ¹⁰ Українські народні прислів'я і приказки: Дожовтневий період.— К., 1963.— С. 205, 207; Зіновієв К. Вірші: Приповісті посполиті,— К., 1971,—С. 253, 236, 233, 219, 223, 229, 231, 232.
- ¹¹ Маркс К. Критика політичної економії (чорновий начерк 1857—1858 рр.) // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—2-е вид.— Т. 46, ч. 1.— С. 195.
- ¹² Ленін В. І. Зіставлення Століпінської і народницької аграрної програми // Повне збір. творів.— Т. 21.— С. 366—367.
- ¹³ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Там же.— Т. 3.— С. 330.
- ¹⁴ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Там же.— Т. 3.— С. 167; Ленін В. І. Нові господарські рухи в селянському житті // Там же.— Т. 1.— С. 17.
- ¹⁵ Слюсарский А. Г. Вказ. праця.— С. 384; Слабеев И. С. Социальне розшарування серед чумаків у XVIII — XIX ст. // Укр. іст. журн.—1959,—№ 2,— С. 88—89.
- ¹⁶ Топографическое описание Харьковского наместничества.— Харьков, 1888.— С. 30—35, 41—46, 89, 177; Путешествие академика Гильденштедта.— Харьков, 1892.— С. 64—71; 79—81.
- ¹⁷ Соціально-побутові пісні.— С. 130.
- ¹⁸ Зіновієв К. Вірші: Приповісті посполиті,—С. 224, 215, 230, 208.
- ¹⁹ Соціально-побутові пісні,—С. 88, 105, 124, 254, 255, 256.
- ²⁰ Зіновієв К. Вірші: Приповісті посполиті,— С. 215, 232, 229, 237, 228, 254, 284, 257, 221, 213, 244, 254, 232, 236, 226, 227.
- ²¹ Українські народні прислів'я і приказки: Дожовтневий період.— С. 88, 99, 181, 333, 373, 152, 104, 426, 427, 300, 331, 366, 495.
- ²² Сковорода Г. С. Повне збір. творів: В 2 т.— К., 1973.— Т. 2.— С. 97.
- ²³ Там же,—Т. 1,—С. 67.
- ²⁴ Зіновієв К. Вірші: Приповісті по сполиті.— С. 254, 222, 241; Соціально-побутові пісні.— С. 131.
- ²⁵ Сковорода Г. С. Повне збір. творів. Т. 1.— С. 332.
- ²⁶ Там же,—С. 117.
- ²⁷ Зіновієв К. Вірші: Приповісті посполиті.— С. 254, 215, 236, 249.
- ²⁸ Сковорода Г. С. Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 70.
- ²⁹ Зіновієв К. Вірші: Приповісті посполиті.— С. 249.
- ³⁰ Сковорода Г. С. Повне збір. творів,— Т. 1,— С. 349, 331; Т.2.— С. 434.
- ³¹ Кучеренко Г. С. Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии XVI — I половина XIX в.— М.: Л.—1981.— С. 186—187; Волгин В. П. Французский утопический коммунизм.— М., 1977.— С. 6; Волгин В. П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке. Очерк истории социалистических идей.— М., 1978.— С. 9; Чиколлини Л. С. Социальная утопия как явление общественной мысли в переходную от феодализма к капитализму эпоху: История социалистических учений: Сб. ст.— М., 1986.
- ³² Сковорода Г. С. Повне збір. творів.— Т. 2.— С. 40.
- ³³ Там же,—Т. 1,—С. 85; Т. 2.—С. 312.
- ³⁴ Клибанов В. И. Народная социальная утопия в России: Период феодализма.— М., 1977.— С. 262—285; 229—249.
- ³⁵ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 284.
- ³⁶ Там же,— С. 285.

**ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СЕЛЯНСТВА
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ Й СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ У XVIII ст.**

В суспільному розвитку України за феодальної доби селянству як найчисельнішому класу-стану належало особливе місце. Його основу становили дрібні виробники, які володіли засобами виробництва і перебували в особистій чий земельній залежності від феодалів. Селянське населення складалося з різних соціальних груп, підгруп і розрядів, що різнились між собою економічним і юридичним становищем, розміром і характером повинностей та платежів, величиною наданого їм землевласником наділу і т. д. Зокрема, на Лівобережній і Слобідській Україні в XVIII ст. існували такі головні категорії селян: приватні, монастирські, магістратські (чи ратушні), державні, вільні військові (на території Лівобережжя) та інші. Протягом століття в усіх селянських групах сталися значні соціальні зрушення, що об'єктивно обумовлювалося зародженням і еволюцією капіталістичних (буржуазних) відносин у країні.

Особливу категорію становили приватні («владельческие») селяни, які безпосередньо знаходилися під владою старшин, українських шляхтичів, російських вельмож, заможних козаків, посполитих і т. д. За даними ревізії 1719 р., на території майбутніх Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній всього нараховувалося близько 822 тис. селян чоловічої статі, з них 334 тис. перебували в приватних маєтках окремих землевласників¹. На кінець XVIII ст. ця група селян значно зросла. За ревізією 1782 р., лише в Київському намісництві було біля 151 тис. «поміщицьких» селян чоловічої статі, в Чернігівському—293 тис.² На Слобожанщині їх кількість збільшилась з 115 тис. у 1773 до 179 тис. у 1791 р., що становило відповідно 36 і 44 % загальної кількості населення.

Причин такого явища існувало кілька. Насамперед, треба враховувати природний приріст населення, який був досить високим на території обох регіонів і в цілому перевищував середньорічні показники по Російській державі. Негативно впливало на кількість населення посилення феодального гніту. Зокрема, остаточне юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережжя й Слобожанщині в 1783 р. помітно зменшило чисельність безпосередніх виробників. Цей законодавчий акт царського уряду викликав значні міграції місцевого населення на сусідні родючі землі Війська Донського та Новоросії, а також частково у межі Астраханської, Воронежської, Оренбурзької і Казанської губерній. Так, за даними ревізії 1761 р., в Області Війська Донського мешкало понад 20 тис. душ чоловічої статі українського населення, в 1772—близько 27 тис., а в 1795— вже 58,5 тис. душ чоловічої статі⁴. Освоюючи нові землі, українські селяни поширювали рідну мову, побут і звичаї. Навіть на сучасному етапі етнічного розвитку значна частина населення колишньої Новоросії, яка зараз входить до складу УРСР, говорить українською мовою (її східноукраїнським діалектом).

Головною причиною зростання кількості селян у приватному володінні було їх поповнення в результаті посилення феодальної експлуатації за рахунок представників інших соціальних груп. Наприклад, у ході визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі всі «королівщини» (державна земельна власність) і «старостинські» землі (маєтки, які надавалися державним урядовцям у тимчасове володіння за службу), а також приватні маєтки польських магнатів і шляхти були конфісковані й стали власністю Війська Запорізького. На них виникло багато так званих вільних військових сіл і містечок. Селяни, що мешкали в них, зобов'язувалися в основному до сплати різних податків, виконання певних повинностей на користь гетьмана, полкової та сотенної старшини, утримання найманих військ, військових музикантів, артилеристів і т. ін. В одних вільних військових маєтностях збори могли стягуватись натурою чи грішми, в інших — виключно грошима. Їх розміри залежали від економічного становища мешканців кожного окремого посполитського двору. Адміністративно посполиті вільних військових маєтностей підпорядковувалися ратуші сотенного містечка. Вони порівняно з селянами

приватних, монастирських і рангових володінь відносно вільніше могли розпоряджатися своїми земельними ділянками чи майном, займатися промислами і торгівлею, полювати в громадських лісах і ловити рибу у водоймах. В умовах дальшого розвитку феодално-кріпосницьких відносин можновладці не були зацікавлені в своєрідному феномені — вільних військових селах і містечках. Феодали потребували все більше землі й робочих рук. Тому військові маєтності стали одним з основних об'єктів їх збагачення і зміцнення економічної влади, становили головний фонд при різному роду роздачах і пожалуваннях. Протягом XVIII ст. спостерігалось швидке скорочення кількості дворів «вільних» посполитих. Так, у 1729—1730 рр. у 9 лівобережних полках (крім Гадяцького) налічувалось близько 28 тис. таких дворів, а вже на початку 50-х років — лише 1,7 тис. дворів⁵. Більшість з них у результаті купівлі-продажу і відвертого загарбання опинилась у приватному володінні. Паралельно йшов процес поглиблення майнової нерівності серед «вільних» військових селян. Наприклад, ревізія 1729 р. зафіксувала в Прилуцькому полку 2177 «вільних» посполитських дворів, з них значилось «можних»—192, «середних»—67, «убогих»—528, «весьма убогих» і «крайне нищєтних»—1390⁶. Тобто незаможні двори становили понад 88 % загальної кількості дворів.

У кінці XVIII ст. решту селян цієї категорії законодавчим порядком було перетворено на державних. Отже, майже за півтора століття виникла і припинила існування ціла соціальна група сільського населення.

Поширеним явищем на Лівобережжі й Слобожанщині у зазначений період стало перетворення на «владельческих» посполитих переселенців з інших районів України, Росії, Білорусії, Грузії, Молдавії. Особливо багато людей на лівий берег Дніпра мігрувало з Правобережної України, частково західноукраїнських земель, де соціальний і національний гніт набув на той час найгрубіших форм і проявів. Заснування переселенцями нових населених пунктів — «слобід» досить часто проходило з відома царського уряду і під наглядом місцевих чиновників¹. Можновладці, приймаючи новоприбулих людей, надавали їм за згодою адміністрації земельні ділянки, житло, деяке майно. Останніх на короткий час звільняли від виконання будь-яких повинностей — поки ті не обжилися на новому місці (як правило, від 1 до 10 років). Генеральний підскарбій Я- Маркович у своєму селі Перервинці (Лубенський полк) наказував власному управляючому: «Прихожих людей, особливими хатами живучих, до работизны притягать ... приходим до году давать свободы» (1733) .

Серед переселенців могли знаходитись як селяни, так і міщани, козаки, підсусідки, представники інших соціальних груп і прошарків, інколи «оселення» козаків старшиною викликало незадоволення російського уряду і протидію цьому⁹. Оселившись на землі феодала, вони тим самим підпадали під його особисту владу. За непокору «панові» або відмову виконувати повинності після закінчення «слободних років» їх жорстоко карали, проганяли з землі можновладця, якою вони користувалися. Разом з тим, проводячи політику закріпачення селянсько-козацьких мас, старшинська адміністрація вела рішучу боротьбу проти всіляких переходів з місця на місце, з маєтності одного державця до іншого. Так, в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 5 листопада 1721 р. «грізно» наказувалось: «...Дабы не токмо в великороссийские слободы отнюдь никто з войсковых и посполитых людей малороссийских на житло не выбирался и не уходил, под забором того всей худобы и жестоким на теле караньем, але и з одного в другой полк, чили з города и з села в село, или якую слободку, на мешканье жадною мерою переносится и переходити не дерзали бы...»⁰ 22 квітня 1760 р. гетьман К- Г. Розумовський видав універсал, який підтвердив царський уряд спеціальним указом від 15 грудня 1763 р. про заборону селянам переселятися без письмового дозволу їх державця. Ці законодавчі акти поставили приватних селян у ще більшу залежність від землевласників.

Соціально-економічні умови розвитку на Слобідській Україні у XVIII ст. призвели до утворення своєрідної феодално залежної групи селян, які через обставини опинилися в приватному володінні так званих однодворців. Останні були нащадками російських служилих людей (боярські, козацькі, драгунські, солдатські діти). На початку століття у зв'язку з реорганізацією російської армії служилих людей перетворили на державних селян. Більшість із них жила

одними дворами (звідси і їх назва), сплачувала подушний податок і виконувала повинності. Разом з тим на них працювали інші селяни¹². Під час перепису 1722 р. однодворці Харківського полку вказували, що вони «пришли... в тот полк на житье в прошлых годах и того полку в уезде испоместились и поселились дворами, а другие имеют купленные дворы и земли», а раніше «служили в том полку в казаках и в подпомощниках»¹. Всього в Харківському полку в 20-х роках XVIII ст. їх було близько 3 тис. чоловік. Так з'явилася ціла група селян, що мала власних «підданих».

Доля однодворців складалася неоднаково. Частина з них, використовуючи працю залежних селян, збагачувалась і поповнювала клас феодалів, інша частина біднішала і поступово переходила на статус кріпаків. Але незаперечно, що в класово-становій структурі феодального суспільства ця соціальна група відігравала важливу роль. Число однодворців непинно зростало за рахунок інших категорій населення. Це явище було характерне не лише для Слобожанщини. За матеріалами VIII ревізії (перша половина 30-х років XIX ст.), у Харківській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях налічувалося вже понад 50 тис. однодворців чоловічої статі (4 % їх загальної кількості в цілому по Російській державі).

Значні соціальні зміни сталися в досліджуваний період і в таких категоріях селян, як рангові, ратушні й магістратські. Зокрема, група рангових селян виникла відразу ж після визвольної війни 1648—1654 рр.— у період становлення елементів української феодальної державності. Спочатку старшини захоплювали окремі маєтності з селянами собі на «ранги» без усякого на те дозволу. Пізніше гетьманське правління офіційно почало закріплювати за певними посадами в старшинській адміністрації відповідну кількість дворів посполитих. Замість платні за службу старшині дозволялося «відбирати» від селян «послушенство», яке передбачало обробку землі можновладця, збирання врожаю на його ланах, сплату натуральної чи грошової ренти тощо. Еволюція феодальних відносин на Лівобережжі та Слобожанщині призвела до того, що на кінець століття рангові посполиті зовсім зникли. Згідно з царським указом від 3 травня 1783 р. їх було перетворено на державних селян або поміщицьких кріпаків. Про темпи цього процесу свідчать такі дані. В 1729—1730 рр. на Лівобережній Україні, за неповними даними «Генерального слідства про маєтності», існувало 136 рангових маєтків з 3948 дворами посполитих у них, що становило близько 6 % загальної кількості маєтків і 9 % всієї суми дворів¹³. На 1764 р. кількість рангових маєтностей скоротилася до 116, а дворів— до 2791. У 1773 р. кількість рангових дворів уже не перевищувала 1 тис.¹⁵

Приблизно така ж участь спіткала магістратських (при великих містах) і ратушних (у невеликих містах і містечках: Лубни, Козелець, Ніжин, Охтирка) селян. У наслідок наступу старшини на права народних мас значна частина цих посполитих потрапила у приватне володіння, а магістрати і ратуші з часом втратили значення як органи самоврядування. Правда, царський уряд вважав магістратських і ратушних селян державними, а тому здійснив ряд заходів, спрямованих на відібрання їх у землевласників. Проводився навіть розшук «государевих земель з мужиками»¹⁶. Але бажаних результатів це не дало. Більшість із них продовжувала залишатися за феодалами.

Отже, на кінець століття всі вказані структурні зміни в середовищі названих категорій селянства створили той ґрунт, на якому розвивалося приватне володіння і зміцнювалась економічна база класу феодалів. Правда, надалі картина дещо змінюється. З кінця XVIII — початку XIX ст. темпи приросту державних селян починають випереджати приріст «владельческих» посполитих. Головною причиною цього стало переведення монастирських і фактично рядових козаків на становище державних «підданих». На той час рядові козаки практично повністю втратили свої колишні станові привілеї і залишили лише, на думку сучасника тих подій князя М. Г. Рєпніна, «воїнський дух»¹⁷. У 1765 р. згідно з царським указом про реформування слобідських козацьких полків у регулярні гусарські полки козаків Харківського, Сумського, Охтирського, Ізюмського та Острогозького полків (всього понад 150 тис. чоловік) було перетворено на військових обивателів, що за суспільним станом прирівнювалися до державних селян¹⁸. У 1783 р. реорганізовано й «малоросійських

козаків», яких, за даними ревізії 1782 р., у Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах було 415 740 чол. Матеріали ревізій зафіксували значне розшарування серед козацтва. Найзаможніші з них широко використовували у власних господарствах працю «підсусідків», «слуг», «робітників» і т. д. Тільки в Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах останніх існувало 13,6 тис. душ чоловічої статі. Ліквідувавши політико-адміністративний і військовий устрій на Лівобережній і Слобідській Україні, царизм примусив рядових козаків відбувати військову повинність у регулярній російській армії.

Аналізуючи зміни в соціальній структурі селянства Лівобережжя й Слобожанщини, слід назвати групу так званих відписних посполитих. «Відписними» на царський двір (чи сім'ю) селяни найчастіше ставали тоді, коли маєтності, де вони мешкали, з якихось причин (суперечка між власниками, «неправильне» їх набуття та ін.) відбирались у попереднього можновладця, а потім вони деякий час «по отобрании состоялы свободными без всякого в казну платежа»²¹. Зовсім незначною за кількістю була група удільних селян, виділених у 1797 р. згідно з указом Павла I «Установлення про імператорську фамілію» (з державних селян). У 1800 р. на Лівобережжі, Слобожанщині й Катеринославщині мешкало трохи більше 3,5 тис. ревізьких душ удільних селян²².

У XVIII ст. на Україні, як і в Російській державі в цілому, відбувався процес секуляризації * монастирських маєтків. У центральних районах Росії він проходив дещо раніше, в основному в першій чверті століття. Правда, в 1744 р. церкві тут було знову повернуто на деякий час (до 1762 р.) землі з обов'язковою умовою виконання посполитими всіх державних повинностей²³.

Монастирі на Україні були традиційними великими землевласниками ще з рнгдавніх часів. Зокрема, на Лівобережжі в 1729—1730 рр. існувало, за нашими підрахунками, 305 монастирських маєтностей з 11 073 посполитськими дворами в них, що становило понад 20 % загальної кількості дворів на території регіону²⁴. В 1782 р., за нашими підрахунками **, лише в Київському намісництві за монастирями налічувалось 41 578 ревізьких душ чоловічої статі²⁵. В той же час у Чернігівському намісництві в монастирському володінні знаходилося 19 040 ревізьких душ чоловічої статі²⁶. Напередодні секуляризації, тобто в 1786 р., за 60 лівобережними монастирями значилося 422,6 тис. посполитих²⁷. Причому розподіл підданих між монастирями не був рівним. Серед них 19 монастирів мали тільки до 50 дворів залежних селян і міщан, 24— від 50 до 400, 11— від 400 до 2 тис. дворів і лише 1 монастир (Кієво-Печерська лавра) мав до 5 тис. дворів посполитих²⁸. Значно менше підданих перебувало за слобідськими монастирями. Так, згідно з переписом 1732 р., за 15 монастирями в чотирьох полках (крім Острозького) тут налічувалося 2,7 тис. ревізьких душ. У 80-х роках ті ж монастирі володіли вже близько 13 тис. ревізьких душ²⁹. Серед інших виділявся Святогірський монастир, який володів 2700 дес. землі й близько 2 тис. душ селян.

Секуляризація позбавила монастирі всіх маєтків з усіма посполитими в них. Монастирських підданих було перетворено на економічних селян, що безпосередньо підпорядковувалися спеціальній державній установі — Колегії економії (звідси й назва цієї категорії селян). Крім загальнодержавних поборів, вони додатково примушувалися до сплати оброку. Певну частину економічних селян царський уряд усе ж таки надав церкві — на правах «архієрейських і монастирських служителів». Але насправді останні продовжували залишатися підданими монастирів і виконували панщину.

Секуляризація помітно змінила структуру селянського населення, підірвала економічний базис монастирського господарства, зробила церкву слухняним знаряддям у руках самодержавства і поміщиків. За рахунок маєтків монастирів значно розширилася державна земельна власність. Разом з тим секуляризація монастирської земельної власності ще раз показала, наскільки складно проходили соціально-економічні процеси на Україні в XVIII ст. Тому їх не

* Відібрання монастирських володінь у державну казну.

** У документі підрахунки зроблені невірно, а тому названо число монастирських посполитих «во всей Киевской губернии»—41 969 (ЦНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 2, № 3884,—Арк. 7).

можна оцінювати однозначно. Адже, здавалося б, протягом усього століття на Лівобережжі й Слобожанщині суспільний розвиток закономірно наближався до остаточного закріпачення маси селянства. Проте майже через три роки після його законодавчого оформлення велика частина посполитих (монастирські селяни) фактично була звільнена царським урядом від кріпосницької залежності духовних феодалів.

До класу-стану селян певною мірою можна віднести і підсусідків, які залежно від того, на дворі кого з господарів мешкали, називалися старшинськими, монастирськими, козацькими і посполитськими. Найчастіше ними ставали колишні козаки, селяни та міщани, що втратили все або частину свого господарства і переселилися у двори більш заможних господарств. Часто-густо в підсусідки записувалися козаки, селяни та міщани, які зберегли все своє майно. Це траплялось, як правило, тоді, коли козаки бажали уникнути військової служби, а селяни й міщани — гніту феодалів. «Екстракт о слободских полках» 1734 р. так повідомляє про становище підсусідків: вони «собственных своих грунтов и никаких угодий не имеют, а живут во старшинских и козацких и подпомощичих домах при пасеках, при скотских и овчарных и винокуренных заводах и при мельницах и пропитания имеют от своего зарабатывания»³⁰. Серед них, правда, зустрічались і такі, котрі «на купленных грунтах, самыми только хатами пешие при огородах... живут, и зарабатывают зажомом (найманою працею.— *О. Г.*) и замолотом и с того себе, жену и детей кормят»³¹. За користування чужою землею чи житлом підсусідки сплачували натуральні чи грошові податки або відробляли в господарствах своїх хазяїв.

Протягом досліджуваного періоду серед цієї соціальної групи також йшов процес розшарування, поглиблювалася майнова нерівність, життя ставало все тяжчим, бо посилювалася феодальна експлуатація. Так, універсал гетьмана І. Мазепи 1701 р. вже відрізняв підсусідків, «которые свои хаты продавши, в козацких живут», із загальної маси посполитих і зобов'язував їх до «вселяких подданных» повинностей³². Царський указ від 16 квітня 1723 р. передбачав повсюдне збирання державних поборів з підсусідків³³. Відомість 1729 р. по Прилуцькому полку називає такі категорії підсусідків: «можные», «убогие», «весьма убогие», «весьма нищетные», «крайне убогие на земле помещицы»³⁴. В 1737 р. у Ніжинському полку з усіх 2723 «владельческих» і «козацких» підсусідків, котрі мешкали в дворах господарів, велику худобу (коні, бики, воли і т. д.) мали лише 632, а з усіх 1689 посполитських підсусідків — тільки 320. Причому на 952 підсусідки, що володіли худобою, припадало лише 990 голів великої худоби³⁵.

Перехід у підсусідництво являв собою одну з форм класової боротьби, проти загострення якої всілякими способами боролися державці. Тому з юридичним оформленням кріпосного права на Лівобережній і Слобідській Україні більшість підсусідків було перетворено на кріпаків російських і українських поміщиків.

Стисло розглянувши питання про найголовніші структурні зміни, що сталися протягом XVIII ст. у середовищі селянства, і відзначивши основні шляхи поповнення або зникнення його різних соціальних груп, коротко зупинимось на переході селян в інші стани.

Для XVIII ст. характерним було постійне прагнення пануючих верств тогочасного суспільства Лівобережної і Слобідської України до обмеження, а то і законодавчої заборони переходів посполитих, і насамперед феодально залежних селян у інші, особливо неподатні групи населення. Причин на те було багато. Зокрема, сам царський уряд не бажав скорочувати величезні прибутки, які сплачували податні стани, а окремі державці, зрозуміло, не хотіли втрачати своїх кріпаків. Для наочності наведемо лише один приклад. Згідно з відомостю Малоросійської колегії, в 1722 р. податки з «малоросійських полків» становили 45,5 тис. крб. і 16,8 тис. четвертей хліба, в 1723—85,9 тис. крб. і 27,5 тис. четвертей хліба, в 1724—141,3 тис. крб. і 40,7 тис. четвертей хліба, в 1725—119 тис. крб. і 36,8 тис. четвертей хліба³⁶. Феодали одержували з своїх підданих набагато більше. Це і обумовлювало їх спроби запровадити сувору станову замкненість. Але ні практично, ні юридично цього зроблено не було. Саме життя вимагало іншого, вносило власні корективи. За образним висловом

В. І. Леніна, «стіна не розділяє один клас від одного»³⁷. Це лежить в основі всіх «суспільних відносин і *перехідних* ступенів від одного класу до другого, від минулого до майбутнього...»³⁸.

Умови і форми переходів селян у інші стани були найрізноманітніші. Досить часто це траплялося під час складання чиновниками «описів», «слідств», «ревізій» тощо. Так, у 1763 р. при проведенні ревізії в Полтавському полку до козацького стану записалося багато міщан і селян, що перебували під відомством магістрату³⁸. В 1782 р. «управитель» Гадяцького здемку Якубенко повідомляв у Чернігівське намісницьке правління про запис у «мещанское общество» підданих Розумовського⁴⁰. Згідно з відомістю Харківського намісництва 1783 р., посполиті казенного відомства в кількості 2645 чоловік подали «прошение» про запис їх до міщанського стану, а 152 чоловіка — до купецького⁴¹. Перехід селян до цих двох станів офіційно здійснювався на підставі спеціального царського указу від 1781 р. Він забороняв записувати до купців і міщан лише «владельческих» селян⁴². Генерал-губернатор Лівобережної України П. О. Румянцев-Задунайський запропонував навіть козаків і «казенних людей», що записались в «общество городских мещан», переселяти з сіл у міста⁴³. Інколи спостерігався відхід від цих постанов,

і перехід селян у інші стани тимчасово заборонявся (наприклад, під час війни)⁴⁴.

Слід зазначити, що в селах Лівобережжя і Слобожанщини на кінець століття виділились окремі значні групи населення, котрі дуже широко використовували найману працю, а свої господарства пристосовували до зростаючих потреб ринку. Найбідніша частина селян, поступово втрачаючи всі засоби виробництва та остаточно розорюючись, наймалась до заможних господарів. У пошуках заробітків селяни були змушені залишати свої оселі, рідні місця й шукати роботу в містах, на промислових підприємствах. Так, мешканці сіл Масонов, Полуботок, Котов, Півців і слобід Бобровиці, Лесковиці й Митловки (Чернігівське намісництво) в основному жили за рахунок «поденных заработков», на які ходили до Чернігова (1779—1781 рр.)⁴⁵. У Новгород-Сіверському намісництві багато селян наймалось до багатих «обывателей новгородским под извоз пеньки» в Стародуб і сл. Вороньки, а інші на «вапенные заводы, близь их селеній имеющиеся» (1779—1781 рр.)⁴⁶. Мешканці сіл Вишенки, Бужанки і Розлета «по недостатку земли» мали основне «препитаніе свое и прибыль от заработков поденных в экономій» П. О. Румянцева-Задунайського й містечку Короп⁴⁷. Поява вільнонайманих працівників дала поштовх до швидкого зростання купецьких мануфактур, які почали відігравати важливу роль в економічному житті обох регіонів. В останній чверті XVIII ст. широкого розвитку набули й дрібні селянські промисли, в яких В. І. Ленін вбачав «вихідний пункт капіталізму» в Росії⁴⁸.

Таким чином, селянство Лівобережної й Слобідської України в XVIII ст. мало досить строкату і складну соціальну структуру. Протягом досліджуваного періоду в ній відбулися важливі зміни, котрі свідчили про розвиток буржуазних відносин. За цей час фактично зникли цілі станові групи населення (монастирські, рангові, «вільні» військові та інші категорії селян), виникли нові. Одночасно йшов процес формування кадрів вільнонайманих робітників, одним з основних джерел поповнення яких стали збіднілі селянські маси. З іншого боку, на селі зароджувався прошарок місцевої буржуазії, що паразитував за рахунок односельчан. У розвитку селянства спостерігалась тенденція до групування двох основних, найчисленніших категорій: державних і поміщицьких посполитих,

¹ Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в.: (По материалам ревизий).— М., 1971.— С. 67—69.

² Центральний державний історичний архів УРСР.— Ф. 193, оп. 2, спр. 303— Арк.4 (далі: ЦДІА УРСР); Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.— Киев, 1851,—С. 187—188.

³ Бутч І. Л. Селянські рухи на Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.: Дис... канд. іст. наук,— К., 1950,— С. 234.

⁴ Кабузан В. М. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років // Укр. іст. журн.—1960.—№ 6.— С. 163.

- ⁵ Центральний державний архів давніх актів СРСР.— Ф. 13, спр. 34, арк. 42 (далі: ЦДАДА СРСР); Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII — XVIII вв.— Харьков, 1909.— С. 114.
- ⁶ Центральна наукова бібліотека АН УРСР. ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів.— Ф. 1, № 55425,— Арк. 1—15 (далі — ЦНБ АН УРСР. ВР).
- ⁷ ЦДА УРСР,—Ф. 51, оп. 3, спр. 7483,—Арк. 1—6.
- ⁸ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1764 гг.) / Под ред. А.М. Лазаревского,— Киев, 1897,— Ч. 3,— С. 290.
- ⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е.— Спб., 1830.— Т. 9.— С. 397 (далі — ПСЗ).
- ¹⁰ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем- Каменским и изданные О. Бодянским.— М., 1859.— Ч. 2.— С. 305.
- ¹¹ Универсал гетмана Разумовского об ограничении права перехода крестьян / Сообщил А. Лазареве ^ // Киев, старина,—1885,—№ 7,—С. 477—482.
- ¹² Семевский В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II.— Спб., 1901.— Т. 2.— С. 726.
- ¹³ Цит за.: Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII — XVIII вв.— Харьков, 1964,— С. 387—388.
- ¹⁴ Підрахунки зроблені автором.
- ¹⁵ Барвинський В. А. Вказ. праця.— С. 116.
- ¹⁶ ЦДА УРСР.— Ф. 57, оп. 1, спр. 339.— Арк. 70; Ковальський І. С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку (1765—1768 рр.) // Укр. іст. журн.—1960.—№ 6.— С. 133.
- ¹⁷ Н. С. Очерк из истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века.— Киев, 1890,— С. 32—33.
- ¹⁸ Багалій Д. І. Історія Слобідської України.— Харків, 1918.— С. 136.
- ¹⁹ Гуржій І. О. Повстання селян в Турбях (1789—1793).—К., 1950,—С. 32.
- ²⁰ Путро О. І. Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн.—1969,—№ 1,—С. 82.
- ²¹ ЦНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 1, № 55414,—Арк. 1.
- ²² История уделов за столетие их существования (1797—1897).—Спб., 1897.— Т. 2.— С. 94.
- ²³ Булыгин И. А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века.— М., 1977.— С. 59—133.
- ²⁴ Підрахунки зроблені автором на підставі «Генерального слідства про маєтності» 1729—1730 рр. по 9 лівобережних полках (крім Стародубського).
- ²⁵ ЦНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 2, № 3484,—Арк. 1—7.
- ²⁶ Шафонський А. Вказ. праця.— С. 193.
- ²⁷ ЦДАДА СРСР,— Ф. 13, спр. 96.— Арк. 3—5.
- ²⁸ Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII — XVIII вв.: Господарство Петропавлівського монастиря біля Глухова // Зап. Іст.-філол. відділу УАН.— 1927,— Кн. II.— С. 167—168.
- ²⁹ Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI — XVIII ст.— Харьков, 1886.— С. 204—276; Слюсарський А. Г. Вказ. праця.— С. 395.
- ³⁰ Багалей Д. И. Вказ. праця.— С. 154.
- ³¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Издал А. Маркович,—М., 1859,—Ч. 1,—С. 503—504.
- ³² Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729—1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии.— Чернигов, 1901,— Вып. 1,— С. 152.
- ³³ ПСЗ.—Т. 7.—С. 50
- ³⁴ ЦНБ АН УРСР. ВР.—Ф. 1, № 55425,—Арк. 1—15.
- ³⁵ ЦДА УРСР,—Ф. 51, оп. 3, спр. 6048,—Арк. 42 зв,—43.
- ³⁶ Кирилов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства.— М., 1977.— С. 170.
- ³⁷ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді професійних спілок, 7 квіт. 1920 р. // Повне збір. творів,— Т. 40,— С. 293.
- ³⁸ Ленін В. І. Карл Маркс: (Корот. біогр. нарис з викладом марксизму) // Там же.— Т. 26.— С. 53
- ³⁹ ЦДА УРСР.—Ф. 54, оп. 3, спр. 83,—Арк. 1—207.
- ⁴⁰ Там же,— Ф. 204, спр. 314,— Арк. 1.
- ⁴¹ Муравлева Т. Н. Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70—90-е годы XVIII века.— Дисс. ...канд. ист. наук.— Киев, 1953.— С. 50.
- ⁴² ПСЗ.— Т. 21,—№ 15 265.
- ⁴³ ЦДА УРСР,—Ф. 206, оп. 3, спр. 546,—Арк. 1.
- ⁴⁴ Там же,—Спр. 7364,—Арк. 1; Ф. 210, оп. 2, спр. 2,—Арк. 1.
- ⁴⁵ ЦНБ АН УРСР. ВР.— Ф. 2, № 13 697,—Арк. 9—10.
- ⁴⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781).— К., 1931.— С. 6.
- ⁴⁷ Там же,— С. 26.
- ⁴⁸ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів,— Т. 3,— С. 337.

ДВОРЯНСЬКІ ПРОЕКТИ ВИРІШЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ
НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (ДО 1857 Р.)

У першій половині XIX ст. в економічному і суспільно-політичному житті Росії та України велику роль мало селянське питання, тобто принципи і методи ліквідації кріпосного права. Характеризуючи цей соціальний інститут, В. І. Ленін відзначав: «Не слабким і не випадково створеним було кріпосне право і кріпосницький поміщицький стан в Росії, а значно більш «міцним», твердим, могутнім, всесильним, «ніж будь-де в цивілізованому світі». Не «без опору», а з величезним опором поступався він частинками своїх привілеїв»¹. Тому у дослідженні цього питання, на нашу думку, найбільш перспективним є комплексний підхід до проблеми, який дозволяє чітко уявити діалектичну єдність його складових частин, роль різних класів і соціальних груп у справі ліквідації кріпосництва.

У пресі заборонялося обговорювати проблеми знищення кріпацтва до кінця 50-х років XIX ст., тому поміщики, які вважали за необхідне внести певні пропозиції щодо вирішення селянського питання, складали записки та проекти і надсилали їх до вищих урядових сфер.

Пропозиції, висловлені у цих проектах, групувалась, як правило, навколо трьох основних аспектів: 1) звільнення селян без землі; 2) перетворення кріпосних селян у прикріплених до землі з визначенням розміру повинностей і наданням права переходу; 3) звільнення з землею, яку викупляють у поміщика самі селяни або держава². Таким чином, дворянські проекти були, по суті, вимушеною уступкою процесу розкладу кріпосницької системи і натиску селянського руху. Їх об'єднувало прагнення зберегти якомога більше землі за поміщиками, залишити недоторканною економічну залежність селянства від феодалів і гарантувати дворянству політичну перевагу в суспільно-політичному житті країни³. У цьому полягає корінна відмінність проектів ліберальних дворян від програм декабристів («Руська Правда» П. Пестеля) та революційних демократів, які вимагали безумовного звільнення селянства з землею без викупу і без будь-яких ознак залежності в майбутньому від поміщиків або держави.

Уже в перші роки XIX ст., після виходу в світ указу про «вільних хліборобів», до міністерства внутрішніх справ почали надходити прохання поміщиків про надання селянам лише особистої свободи, прив'язуючи їх за це до землі. Зокрема, у 1804 р. генерал Т. І. Тутолмиш у так званій «Думці, на якій основується... воля поселення містечка Рашкова та села Білоча» Подільської губернії наполягав на запровадженні принципу умовного спадкоємного користування землею, яке «покірно прив'яже (колишніх кріпаків.— Авт.) до землі на користь внутрішнього благоустрою»⁴.

Необхідність особистого звільнення селян розумів і відомий познанський землевласник та письменник граф В. Стройновський. Його книга «Про умови поміщиків з селянами» була перекладена на російську мову і надрукована 1809 р. у Вільно. Автор концентрує увагу на трьох основних постулатах: земля є власністю поміщика, найнадійніший спосіб передачі цієї землі в оренду — договір з селянами за визначену кількість панщини (за 15 моргів поля — 126 кінних днів роботи); поміщик одержує 3/5 майбутнього врожаю⁵. Отже, Стройновський рекомендував особисте безземельне звільнення селян і укладення домовленостей між селянами і поміщиками за взаємною згодою. Олександр І висловив незадоволення проектом Стройновського⁶.

До початку XIX ст. відносяться й окремі спроби регламентації повинностей кріпаків. Так, автор проекту, що був створений у 1811 р., полтавський землевласник С. М. Кочубей протипонував закріпити за селянами наділи по 8 десятин на душу, причому цю землю вони мали б право продавати і заставляти лише односельцям. У той же час поміщик міг переводити кріпаків до інших своїх маєтків, відбираючи у них «земельну власність». Останнє положення тісно пов'язане із заселенням Кочубеєм своїх нових володінь у Новоросії¹. Отже, можна констатувати, що така «регламентація» могла задовольнити лише

поміщиків Півдня, сприяла б зміцненню кріпосницьких порядків в цьому регіоні.

Саме це мав на увазі і малоросійський військовий губернатор М. Г. Репнін, звертаючись у липні 1818 р. до імператора Олександра І. Репнін просив дозволу на скликання наради представників від дворянства, яка б вирішила питання про розміри повинностей селян⁸. За півроку до того він представив свої пропозиції на суд дворянських зібрань у Полтаві і Чернігові¹¹. Цікаво, що промову Репніна на зібраннях відзначив, відповідаючи на питання слідчої комісії, один з керівників Південного товариства П. Пестель. Він стверджував, зокрема, що думка декабристів просити імператора подарувати селянам волю була «короткочасною» із-за неможливості схилити до неї дворянство. Члени таємного товариства переконались у її утопічності, «коли малоросійське дворянство повністю відхилило схожу на те пропозицію свого військового губернатора»¹⁰ (безумовно, йдеться про М. Г. Репніна). Спроба Репніна, таким чином, зазнала невдачі. Через кілька років, 1831 р., він звернувся з аналогічною пропозицією до Микола І, але знову безрезультатно¹².

Найбільш відомим серед ліберальних реформаторів першої чверті ХІХ ст. в галузі селянського питання на Україні був В. Н. Каразін. Його діяльність — приклад досить своєрідного явища, коли передові і прогресивні ідеї, які, по суті, були направлені проти кріпосного права, втілювалися в реакційну кріпосницьку форму¹². Світогляд Каразіна з плином часу зазнав значних змін. Так, у 90-х роках ХVІІІ ст. він вважав, що Росії необхідна «свобода необмежена», але невдовзі ці думки здалися Каразіну нездійсненною утопією, а сама ідея революції була ним остаточно відкинута. З цього приводу ліберальний історик В. С. Іконніков зауважив: «Знаючи наслідки селянського питання в той час, легко зрозуміти, як... повинні були впливати на нього відступи від попередніх поглядів таких осіб, як Каразін»¹³. Як прихильник загального підпорядкування селян поміщикам (його думка з цього приводу зводилася до того, що поміщики є «особливими державними чиновниками»), Каразін висунув ряд ідей, спрямованих у кінцевому результаті на знищення панщинної системи. Про це йшла мова, зокрема, в його листі до Олександра І (1801 р.), в якому Каразін звертає увагу на необхідність поліпшення життєвих умов кріпаків¹⁴. Однак він не обмежився лише теоретичними викладами, а спробував реалізувати їх на практиці. В 1805 р. Каразін регламентував панщинні повинності своїх селян. В основу визначення повинностей були покладені такі розцінки: вартість робочого дня—30 коп., одна десятина орної землі—45 крб. сріблом або 150 роб. днів, одна десятина лісу—100 крб. Загальні положення каразінського проекту зводилися до того, що кожний селянин одержував би 8 десятин землі й одну десятину сінокосів у постійне користування. Землею і всіма засобами господарювання наділятиме селян поміщик; завданням держави є постійне поповнення дворянського земельного фонду¹⁵. Слід віддати належне Каразіну, така регламентація мала б, безперечно, певне позитивне значення; у всякому випадку він рішуче заперечував безземельне звільнення селян.

Особливо активізувалася діяльність Каразіна у 1810—1816 рр., про що свідчать його численні праці та листи. В 1820 р. він послав кілька записок на ім'я міністра внутрішніх справ Кочубея з різноманітними пропозиціями щодо поліпшення існуючого в країні становища. Тоді ж Каразін намагався заснувати товариство поміщиків з метою «поступово звільнити селян від рабства»¹⁶. Ця акція завершилась для нього сумно: уряд не став детально розбиратися в ситуації, і Каразін «за зв'язок з таємними організаціями» був ув'язнений у шліссельбурзькій фортеці¹⁷. Після звільнення з в'язниці він відійшов від активної громадської діяльності.

У 30-х — на початку 40-х років ХІХ ст. посилювався інтерес до селянського питання серед дворянства так званого Південно-Західного краю, тобто Київської, Волинської і Подільської губерній. Це було обумовлено певною економічною і політичною обособленістю краю, центробіжними тенденціями місцевих шляхетських кіл і, звичайно, наростанням селянського руху (для боротьби з ним царський уряд створив у 1833 р. спеціальну Галузинецьку комісію)¹⁸. З різноманітних проектів, складених у цей період, варто виділити записку предводителя дворянства Чигиринського повіту поручика Нечая. В ній автор

ставити собі за мету знайти «правильні засоби для покращення долі наших селян». Вона зводилася до цілого ряду положень: утворення комітету з дворянських депутатів для вироблення правил по складанню нових інвентарів; обумовлення загальних принципів стягнення селянських повинностей (терміном на 37 років); визначення кількості землі для кожного з розрядів селян. Окремо Нечай наголосив на необхідності знищити «зайві» шинки і взагалі обмежити вживання спиртних напоїв, а також повернути біглих селян з Новоросії .

Цей проект зустрів на початку 30-х років XIX ст. значний опір з боку кріпосників (зокрема, митрополита Євгенія). В 1837 р. київський губернатор зазначав у доповідній записці, що «дільності ніякої по ньому (проекту) не було»²⁰.

Певний інтерес викликають записки подільських поміщиків А. Кушельова-Безбородько (1831) та С. Шипова (1830). Перший з них наголосив на необхідності надання селянам права переходу від одного власника до іншого, а Шипов вимагав передачі селян Подільської губернії російським поміщикам. Цей проект викликав жваве обговорення в Комітеті західних губерній²¹. По суті, записка Шипова виражала інтереси самодержавства, зацікавленого у нейтралізації політичної активності і сепаратистських настроїв польського дворянства в губерніях Правобережної України.

Два проекти було подано на ім'я Миколи I у 1840 р. Київський митрополит Філарет назвав свою записку «Про покращення становища селян». Він запропонував здійснення цілого ряду заходів: прирівняти у правах губернії Правобережної України з «великоросійськими» (Філарет вважав головним винуватцем важкого становища місцевого селянства... статті Литовського статуту); держава може скуповувати поміщицькі маєтки західних губерній у казну, а маєтки, заставлені в кредит, повинні бути стати надбанням міністерства державних маєтностей; селяни повинні перейти в ранг державних або удільних. Цікавими є його пропозиції щодо скорочення «вільного продажу вина по вельми низьких цінах» . Через півроку в імператорську канцелярію надійшла записка радмишльського справника полковника Рузи. Він пропонував, виходячи з економічного становища свого повіту, обмеження панщини двома днями на тиждень, крім 6—7 тижнів сінокоси²³. Відзначимо, що два останні проекти вказували більш-менш конкретні заходи поліпшення становища селян.

Приблизно такими ж міркуваннями керувався предводитель дворянства Валківського повіту Харківської губернії Г. Колокольцев, подаючи в 1841 р. свої пропозиції генерал-губернатору Лівобережної України князю В. Долгорукову. Колокольцев відзначав, що уряду слід дозволити поміщикам відпускати селян не лише поодиночці чи сім'ями, а цілими селами, утворюючи з них особливі громади, або комуні. Вільновідпущені селяни повинні платити податки нарівні з кріпаками, вони ж складають особливий рекрутський осередок. Земля, яка, за проектом, залишається у поміщиків, може бути орендована цими селянами на договірній основі. Приписні селяни мають право переходити у стани державних селян, ремісників, міщан, купців²⁴. Таким чином, Колокольцев обстоював ідею безземельного звільнення селян цілими общинами. Окремі думки автора записки (зокрема, щодо землекористування) знайшли відображення в указі про зобов'язаних селян (2 квітня 1842 р.).

Цей указ, незважаючи на обмеженість і половинчатість, у певній мірі викликав занепокоєння правлячого класу. Тому дворянські проекти з селянського питання у другій половині 40-х років можна умовно розділити на дві групи: прихильників і противників переведення селян до розряду зобов'язаних. У 1843 р. графу П. Д. Кисельову було надіслано записку новоросійського поміщика Левшина. В ній автор відзначив, що, «коли людина сама не своя, для чого їй трудитись». При переводі селян в зобов'язані Левшин пропонував половину всієї поміщицької землі залишити недоторканною, причому селяни повинні обробляти її власним інвентарем. «Нормальний» селянський наділ автор записки визначив у 5 десятин, але був не проти обезземелення колишніх кріпаків для утворення «кадрів землеробських робітників». Після укладення договору продаж і переведення селян у дворові припиняється. Власність селян стає недоторканною. До речі, цей проект обумовлював можливість для селяни-

на відразу отримати «відпустку» з правом власності на все рухоме майно, але умовою викупу в розмірі вартості 2 тис. днів землеробської праці²⁵.

Цікаві думки висловив у своїй записці, датованій 1844 р., відомий статистик Д. П. Журавський. Його проект було відзначено срібною медаллю вченого комітету міністерства державних маєтностей. Журавський намагався показати, як відбувається розклад кріпосницької системи у Київській губернії. Пропозиції автора записки були спрямовані на те, щоб підняти економічне становище поміщицьких господарств²⁶. Він вважав за необхідне розділити селян на хазяїв і робітників. Робітники повинні були жити на землях хазяїв і працювати на їх користь. За це вони отримували в кінці року частину виручки, а хазяїн виплачував державні податки і різноманітні грошові повинності поміщикам. Панщина ліквідувалась, поміщицька земля оброблялася вільнонайманою робочою силою. Викуп селян на волю здійснювався послідовно, окремими садибами: у поміщика викупляється хазяїн, у останнього — робітники. Власники землі залишаються поміщик. Журавський вважав, що робітники в майбутньому орендують землю з користю для себе²⁷. Думка розділити селян на хазяїв і робітників свідчить про далекоглядність автора записки, який уже в 40-і роки XIX ст. звернув увагу на неухильний процес диференціації селянства. У проектах Левшина і Журавського значне місце відводилось вільнонаймній праці, що було яскравим показником прогресуючої кризи феодално-кріпосницької системи.

У 50-ті роки XIX ст. погляди Журавського на селянське питання стали ще радикальнішими. Він рішуче виступив із засудженням кріпосного ладу як основного, гальма економічного розвитку країни. Важливо, що Журавський вимагав звільнення селян із землею в розмірі 2/3 або 1/2 польової землі, якою вони користувалися раніше. Ніякого викупу за це не передбачалось. Автор проекту наполягав також на відокремленні селянського господарства від поміщицького, не розуміючи, що мізерний наділ не забезпечив би селянам задоволення найнеобхідніших життєвих потреб²⁸.

У 1847—1848 рр. в губерніях Правобережної України з ініціативи місцевого генерал-губернатора Д. Г. Бібікова була проведена інвентарна реформа, її мета полягала в послабленні суперечностей між поміщиками і селянами шляхом регламентації селянських повинностей. Однак дійсність перекреслила сподівання «реформаторів». Це змушений був визнати навіть прихильник діяльності Бібікова історик В. Я. Шульгін. «Заходи справді енергійні,— писав він,— були прийняті лише на початку справи, а потім усе було спотворено зловживаннями і земських поліцій, і дворянських представників при спостереженні за точним виконанням інвентарних правил поміщиками...»²⁹ У 1849—1852 рр. під час проведення реформи, в Києві служив відомий громадський діяч, один з лідерів слов'янофільства Ю. Ф. Самарій. Він залишив свої враження про інвентарну реформу. Так, критикуючи постанову інвентарних правил про землю, яку передбачалося передати селянам, Самарін ввів поняття «Йормального наділу». Цей наділ, на його думку, повинен бути засобом уникнення нерівності між селянами³⁰. Самарін відзначав також зростаючу потребу регіону у вільнонайманій праці. Автору записки не відмовиш у спостережливості. Він наголошує, зокрема, на тому, що серед кріпосних селян смертність значно вища, ніж серед державних або козаків,— і це при абсолютно однакових територіальних і кліматичних умовах³¹. На жаль, ніяких конкретних рекомендацій щодо ліквідації кріпосного права Самарін не запропонував.

Самодержавство, занепокоєне громадсько-політичним піднесенням 1848—1849 рр., практично припинило спроби законодавчим шляхом вплинути на вирішення селянського питання. Гхоча обговорення цих проблем продовжувалось у вищих ешелонах державної влади безпосередньо до 1853 р., кількість дворянських проектів значно скоротилась. Нове пожвавлення в розробці селянського питання почалося вже після смерті Миколи I і поразки Росії у Кримській війні.

До середини 50-х років XIX ст. відносяться проекти чернігівських поміщиків Рігельмана і Раковича. Рігельман у записці «Про становище землеробського кріпосницького стану в Південно-Західній Росії» довів економічну неспроможність кріпосного ладу, гостро засудив жорстокість панщини. Значно помір-

кованішим був проект Раковина, в якому він пропонував перейменувати поміщицьких селян у державних і виступив за надання селянським громадам права укладати угоди з власниками про користування землею³³. Позиція Раковича підтверджує, що поміщицький клас у цей важливий для себе період проявив політичну сліпоту, невігластво і вузькість інтересів³⁴.

У 1857 р. під час перебування у Києві Олександром II було вручено таємним радником М. П. Позеном і князем О. В. Кочубеєм записку «Про скасування кріпосного права». Автори проекту вважали першочерговим завданням у справі підготовки селянської реформи утворення державного і губернських дворянських комітетів. Як відомо, ці комітети утворилися вже в наступному році. Таким чином, записка Позена і Кочубея справила певний вплив на урядову політику.

В листопаді 1857 р. самодержавство дозволило обговорювати селянське питання у пресі. З цього часу висунення поміщиками проектів практично припинилося. З приводу різноманітних пропозицій щодо кріпосного права йшла жвава полеміка на сторінках газет і журналів. Однак немало представників правлячого класу продовжували складати записки і проекти, адресуючи їх у Головний комітет та земський відділ Центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ, а пізніше — до редакційних комісій.

Протягом першої половини XIX ст. у ряді дворянських проектів розглядалися окремі локальні аспекти селянського питання. Мова йшла, зокрема, про «удосконалення» рекрутської повинності, яка являла собою невід'ємну частину феодально-кріпосницької системи. Один з таких проектів склав у 1802 р. предводитель дворянства Валківського повіту Слобідсько-Української губернії М. Р. Шидловський. Він запропонував обмежити строк військової служби 13-ма роками, щоб селяни повертались «здоровими». Тобто рекрутська повинність регламентувалась на користь поміщиків³⁶.

Цілий ряд проектів було присвячено становищу державних селян. Один з них склав В. Н. Каразін, який запропонував уряду продати казенні землі приватним особам, у тому числі і самим селянам. Пропозиція Каразіна в разі реалізації могла служити дальшому розвитку капіталістичних виробничих відносин в Росії та на Україні.

Таким чином, нами розглянуто 18 проектів, що мали відношення до селянського питання, складених представниками правлячого класу в першій половині XIX ст. Вони охоплюють практично всі губернії України. Серед авторів записок трапляються державні сановники (зокрема, військовий губернатор), видні представники церковної ієрархії, предводители дворянства, великі і середні землевласники. Їх вимоги концентрувались в основному навколо декількох пунктів: регламентація селянських повинностей; переведення поміщицьких селян у ранг державних; безземельне звільнення, оренда поміщицьких земель, викупні операції тощо. Жоден із представлених проектів (за винятком непослідовної записки Д. Журавського) не підняв питання про звільнення селян із землею і без викупу.

В першій половині XIX ст. чітко прослідковується зв'язок між поданням поміщицьких записок і урядовою політикою в селянському питанні. Більшість проектів була написана з приводу або під впливом різноманітних указів, які видавало самодержавство, намагаючись стримати селянський рух у країні (укази про «вільних хліборобів», «зобов'язаних селян», інвентарна реформа).

В період підготовки селянської реформи 1861 р. редакційні комісії опрацювали значну кількість дворянських проектів. До речі, більшість ідей «Положення 19 лютого...» були вперше висловлені у цих проектах та записках (зокрема, про надання селянам землі у користування за викуп, про селянські повинності у «тимчасовозобов'язаний» строк тощо).

В цілому, поміщицькі пропозиції щодо вирішення селянського питання в Росії і на Україні, при наявності певних позитивних елементів, не висунули ніякої конкретної програми ліквідації кріпосництва. Це є одним з переконливих доказів кризи «верхів», що охопила суспільство в період розкладу феодально-кріпосницької системи.

- ¹ Ленін В. і. Ліберальне підкрашування кріпосництва // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 16.
- ² Семевский В. И. Политические в общественные идеи декабристов.— Спб., 1909.— С. 247.
- ³ Сыроечковский Б. Е. Сибирские статьи декабриста М. А. Фонвизина // Из истории движения декабристов,— М., 1969.— С. 320—321.
- ⁴ Сергеева Н. Борьба вокруг вопроса о ликвидации крепостного права в связи с указом от 2 апреля 1842 года об обязанных крестьянах // Из истории общественного движения в России в XIX веке. Уч. зап. Горьк. ун-та. Сер. историко-филологическая.—1966.— Вып. 78.— С. 23.
- ⁵ Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века.— Спб., 1888,— Т. 1. С. 296—297.
- ⁶ Энгельман И. История крепостного права в России.— М., 1900.— С. 227.
- ⁷ Боровой С. Я., Коцієвський О. С. Два українські проекти законодавчої регламентації повинностей кріпаків на початку XIX ст. // Про Ол. правознавства.—1975.— Вип. 30.— С. 111—113.
- ⁸ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственное е. и. в. канцелярии.— Спб., 1895,— Вып. 7.— С. 168.
- ⁹ Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России во второй половине XVIII и первой половине XIX века // Крестьянский строй.— Спб.,— 1905.— Т. 1— С. 179—180.
- ¹⁰ Восстание декабристов.— М.; Л.—1927.— Т. 4.— С. 101.
- ¹¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР. ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів.— П 3689,— Арк. 1—1 зв. (далі —ЦНБ АН УРСР. ВР).
- ¹² Блюмин И. Г. Очерки экономической мысли в России в первой половине XIX века.— М.; Л., 1940,— С. 29.
- ¹³ Иконников В. С. Граф Н. С. Мордвинов,—Спб., 1873,—С. 220.
- ¹⁴ Козловський В. І. Критика В. Н. Каразіним панщини та його проекта аграрних реформ в Росії і на Україні // Історія нар. госп-ва та екон. думки на Україні.—1972.— Вип. 7.— С. 102.
- ¹⁵ Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин.— Харьков, 1952.— С. 54—55.
- ¹⁶ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д. И. Багалеем.—Харьков, 1902,— С. 62.
- ¹⁷ Русская старина.—1870.— Дек.— С. 532.
- ¹⁸ Див.: Устим Кармалюк: Селянський антикріпосницький рух на Поділлі.— Хмельницький, 1987.— С. 19.
- ¹⁹ Киевская старина,—1899,—№ 6,— С. 420—430.
- ²⁰ Там же,— С. 431.
- ²¹ Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.— К., 1954,— С. 377—378.
- ²² Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2 четверти XIX в. // Киев, старина,—1906,—№ 7/8,— С. 249—250.
- ²³ Там же,— С. 255.
- ²⁴ Бушинський М. Два документи до історії кріпацтва на Україні // Укр. археогр. зб.—1930.— Т. 3,— С. 246—247.
- ²⁵ Бочкарева В. Н. Дворянские проекты по крестьянскому вопросу при Николае I // Великая реформа,— М., 1911,—Т. 3,—С. 160—161.
- ²⁶ Статистическое описание Киевской губернии.— Спб., 1852.— Ч. 2.— С. 268; Богаченко А. С. Аграрне питання в працях Д. П. Журавського // Нариси з історії економічної думки на Україні,— К. 1956,— С. 163—165.
- ²⁷ Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России XVIII и первой половине XIX века.— С. 262.
- ²⁸ Богаченко А. С. Вказ. праця.— С. 172—173.
- ²⁹ Цит. за: Василенко Н. П. Крестьянский вопрос в юго-западном и северо-западном крае при Николае I и введение инвентарей // Великая реформа.— М., 1911.— Т. 4.— С. 105.
- ³⁰ Самарин Ю. Ф. Сочинения,—М., 1878,—Т. 2,—С. 8—9.
- ³¹ Там же,— С. 13.
- ³² Рындзюнский П. Г. Вымирало ли крепостное крестьянство перед реформой 1861 г. // Вопр. истории,— 1967,—№ 7,—С. 60—61.
- ³³ Баграмян Н. С. Помещичьи проекты освобождения крестьян // Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.— М., 1962,—С. 21—22, 25.
- ³⁴ Розенталь В. Н. Нарастание «кризиса верхов» в середине 50-х годов XIX века // Там же.— С. 50.
- ³⁵ Баграмян Н. С. Вказ. праця.— С. 26.
- ³⁶ Корнилов В. А. Консервативные проекты перестройки рекрутской повинности в первой трети XIX века: (К вопросу о взаимодействии общественного мнения и политики царизма) // Из истории общественно-политической мысли России XIX века. Межвузовский сб. науч. тр.—1985.— С. 6.
- ³⁷ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева.— М.; Л., 1946.— Т. 1,— С. 128—136.
- ³⁸ Слюсарський А. Г. Суспільно-економічні погляди В. Н. Каразіна // Нариси з історії економічної думки на Україні.— С. 119—120.

ЗМІСТ

Ричка В. М. Еволюція державної влади і шляхи розвитку церковної організації у Київській Русі	3
Толочко О. П. До питання про структуру верховної влади в Києві у IX — X ст.	9
Сидоренко О. Ф. Торговельні шляхи Русі зі Сходом у ранньофеодальний період	15
Щербак В. О. Соціальне та правове становище міщанства Правобережної України в XVI ст.	21
Сас П. М. Формування ідейних основ братського руху на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст.: класово-становий фактор	26
Панашенко В. В. Чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині XVII ст.	34
Степанков В. С. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки визвольної війни (1648—1654)	43
Іванова Т. Є. Юрій Крижанич і його «ідея національного відродження слов'янства»	51
Борисенко В. Й. Зародження передпролетаріату на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.	54
Шевченко Н. В. Соціальний ідеал селянсько-козацьких мас України у XVIII ст. і Г. С. Сковорода (історико-порівняльний аспект)	63
Гуржій О. І. Зміни в соціальній структурі селянства Лівобережної й Слобідської України у XVIII ст.	70
Мазурик В. С. Дворянські проекти вирішення селянського питання на Україні в першій половині XIX ст. (до 1857 р.)	77

СОДЕРЖАНИЕ

Рычка В. М. Эволюция государственной власти и пути развития церковной организации в Киевской Руси	3
Толочко О. П. К вопросу о структуре верховной власти в Киеве в IX — X вв.	9
Сидоренко О. Ф. Торговые пути Руси с Востоком в раннефеодальный период	15
Щербак В. О. Социальное и правовое положение мещанства Правобережной Украины в XVI в.	21
Сас П. М. Формирование идейных основ братского движения на Украине в конце XVI — первой половине XVII в.: сословно-классовый фактор	26
Панашенко В. В. Черноморские походы запорожских казаков в первой половине XVII в.	34
Степанков В. С. Особенности антифеодальной борьбы на Украине в годы освободительной войны (1648—1654)	43
Иванова Т. Е. Юрий Крижанич и его идея национального возрождения славянства	51
Борисенко В. И. Зарождение передпролетариата на Левобережной Украине во второй половине XVII в.	54
Шевченко Н. В. Социальный идеал крестьянско-казацких масс Украины в XVIII в. и Г. С. Сковорода (историко-сравнительный аспект)	63
Гуржій О. И. Изменения в социальной структуре крестьянства Левобережной и Слободской Украины в XVIII в.	70
Мазурик В. С. Дворянские проекты решения крестьянского вопроса на Украине в первой половине XIX в. (до 1857 г.)	77

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
Институт истории

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ.
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ МЕЖВЕДОМСТВЕННЫЙ СБОРНИК
НАУЧНЫХ ТРУДОВ
Основан в 1975 г.

Главная редакционная коллегия:

Ю. Ю. КОНДУФОР (главный редактор) и др.

Выпуск 15

Редакционная коллегия выпуска:

В. А. СМОЛИЙ (ответственный редактор) и др.

Киев Издательство «Наукова думка»

(На украинском языке)

Художній редактор *Л. С. Писарева*
Технічний редактор *С. С. Хаца*
Оператори *Л. К. Кристельова, Г. Л. Хуторна*
Коректори *Л. Г. Бузіаївіль, П. С. Бородяньська*

ИБ № 9911

Здано до набору 16.11.88. Підп. до друку 20.07.89. БФ 02107. Формат 70X 108/16. Папір офс. № 1. Гарн. літерат. Друк, офсетний. Ум.-друк. арк. 7,35. Ум. фарбо-відб. 7,7. Обл.-вид. арк. 9,33. Тираж 500 прим. Зам. 9-582. Ціна 1 крб. 90 к.

Оригінал-макет підготовлено з використанням діалогової системи у видавництві «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.